

О. ДР. МИРОСЛАВ ІВАН ЛЮБАЧІВСЬКИЙ

КАНОНІЧНІ ЧАСИ В ДАВНІЙ ЦЕРКВІ

(Liturgia Horarum in antiqua Ecclesia)

Рим 1990

О. ДР. МИРОСЛАВ ІВАН ЛЮБАЧІВСЬКИЙ

КАНОНІЧНІ ЧАСИ В ДАВНІЙ ЦЕРКВІ

(*Liturgia Horarum in antiqua Ecclesia*)

Рим 1990

Технічне оформлення: Мирослав Ціздин

Stampa: Arti Grafiche STIBU - Urbania (Pesaro) Italy

КАНОНІЧНІ ЧАСИ В ДАВНІЙ ЦЕРКВІ

(Liturgia Horarum in antiqua Ecclesia)

Канонічними Часами називаємо всі Богослужби поза Божественною Літургією, що є не тільки Богослужбою, але рівночасно й Безкровною Жертвою. До канонічних часів належать слідуєчі Богослужби: Вечірня, Повечеріє (Мале й Велике), Утрєня, Часи: I-ий, III-ий, VI-ий, IX-ий і Обідниця, коли не відправляється Божественної Літургії, що трапляється часто під час Чотиродесятниці - Великого Посту.

Всі ті Богослужби витворилися зі спільних молитов давніх монахів, які, присвятивши своє життя повністю Богові, ділили його на працю, молитву й спочинок, переплітаючи їх між собою. З того приводу період дня й ночі мав свої відповідні, призначені собі чинності, що їх монахи в своєму спільному житті точно придержувалися. Спочатку були то неоформлені спільні молитви, які по більшій часті складалися з відчитування чи рецитовання певної кількості псалмів і читання певних «перікоп» (відступів - частин) Святого Письма. То були нічні молитви, що в висліді дали почин таким Богослужбам, як Вечірня Литія («Всенощное Бдініє» - Цілонічне Чування), Повечеріє й Полунощниця. Відносно денних молитов, то вони в своєму пізнішому розвитку дали такі Богослужби, як Утрєня, Чотири Часи і Обідниця.

Перші Згадки Про Нічні Богослужби

Перші згадки про нічні чування зустрічаємо вже в *Григорія Назіянзенського* (330 - 390 р.) в його *Амбічній Поезії*, де він розказує про свої враження з одного такого нічного чування: «Розглядаю безсонних днів псалмоспіву чоловіків і жінок природою забутих.¹ Це ми, що зі старими сидимо й співаємо псалми. Це ми, що даремне чуємо й у нічних чуваннях дармо перебуваємо».² Його повстання припадає на той сам час, що й лист *св. Василя Великого* (370 - 379 р.) до

Неокеесарійського Клиру, в якому він описує звичайний вид нічної Богослужби, чи нічного чування: «А що відноситься до оскарження, щодо псалмоспівів, якими є заалармовані ті прості, що нас оскаржують, маю сказати тільки те, що щодо них зараз є прийнята згода всіх Церков. Бо в нас нарід сходиться ніччю до домів молитви, де з трудом в болі й з обильними сльозами хвалить Бога, а переставши молитись, переходить до псалмів. І тут поділені на дві частини разом на переміну співають, а рівночасно розважанням Святого Письма підтверджують, і звідси самі собі набувають уважний ум і серце досвідчене блуканням. Пізніше знову сходяться разом в одно, підчас коли один співає, інші підспівують. І так, коли на різному псалмоспіві змішаному з молитвами перебувши, з настанням дня, всі разом одними устами й одним серцем співають Богові псалом хвали, кожний собі власні виказуючи слова каяття. Впрочім, коли ви заради того втікаєте від мене, будете змушені втікати від єгиптян, від обох Лібій, тебайських палестинців, арабів, фенікійців, сирийців і тих, що мешкають над Евфратом. Одним словом від усіх тих, у яких молитви й спільні псалмоспівви є в великій пошані».³

Іван Кассіян (360 - 435 р.) звітує про різні форми вечірніх і нічних Богослужб єгипетських і азійських монахів. З тими зборами, монахів і самих християн на вечірні й нічні Богослужби, однак, не можна мішати ранішніх зібрань християн із настанням дня, які відбувались правдоподібно до святкування Пресвятої Евхаристії.⁴ Бо Кассіян звітує про збори, з яких розвинулася практика вечірніх і нічних чувань - Літургійних Всенощних Бдіній - які мали свій початок у приватній побожності християн, у щорічній святочній ночі, яка брала свій початок від палестинського материка.

Приватні Нічні Молитви в Св. Письмі

Нічна темрява й тишина, коли вже цілковито згасне світло денне й затихне весь гамір і галас світу,

настає для людини відповідна хвилина для розваги над самим собою, над своїм життям та над стремлінням до злуки зі своїм Творцем і Богом. Про такі нічні чуття й молитви згадується вже в Старому Заповіті: «Вдень хай Господь явить мою милість, вночі ж співатиму й славитиму Бога життя мого...» (Пс 42, 9), «Я згадую, о Господи, ночами ім'я Твоє й бережу закон Твій...» (Пс 119, 55), «Коли на моїй постелі згадаю Тебе, під час нічних чуттів розважатиму про Тебе...» (Пс 63, 7). Такі нічні чуття продовжуються й у Новому Заповіті, де не раз згадується, що Богочоловік Ісус Христос після важкої місійної праці відходив на самоту, звичайно на гору й там на молитві з небесним Отцем перебував цілу ніч. «Вранці ж, ще геть за ночі, вставши вийшов і пішов на самоту й там молився» (Лк 6, 12). Апостоли наслідували той звичай Спасителя, як про те свідкує св. Письмо про св. Павла й Силу, які в Філіппі у в'язниці ніччю молились до Господа Бога: «Павло й Сила опівночі молились й співали Богу...» (Діян 16.25). Подібний звичай був і в жидів тодішніх часів. Вони, однак, не на молитві, але на студії «Тори» Божого Закону проводили свій нічний час. За таке пильне й Богові угодне нічне зайняття один із рабинів (третє сторіччя по Христі) обіцяє особливішу нагороду всесильного Єгови.⁵

Примір Спасителя й Його апостолів потягав за собою багато християн, які залюбки віддавались таким побожним практикам, про що на переломі II і III сторіччя свідкують у Єгипті *Климент Александрійський* (р. 150 - 212),⁶ а в проконзулярній Африці *Тертуліян* (160 - 222).⁷ Таке моління здається стало пізніше християнським обов'язком, так що деякі старохристиянські устави приписують подвійне нічне чуття, а саме - одне опівночі, а друге в часі співу півня (Єгипетський Устав). Воно було також у звичаю в римлян, як про те згадує Апостольське Передання Іполита (III ст. - 235 р.), де вимагається від християнина, щоб він уставав опівночі й молився, а коли він жонатий, то щоб обоє вставали зо сну до молитви,

настає для людини відповідна хвилина для розваги над самим собою, над своїм життям та над стремлінням до злуки зі своїм Творцем і Богом. Про такі нічні чуття й молитви згадується вже в Старому Заповіті: «Вдень хай Господь явить мою милість, вночі ж співатиму й славитиму Бога життя мого...» (Пс 42, 9), «Я згадую, о Господи, ночами ім'я Твоє й бережу закон Твій...» (Пс 119, 55), «Коли на моїй постелі згадаю Тебе, під час нічних чуттів розважатиму про Тебе...» (Пс 63, 7). Такі нічні чуття продовжуються й у Новому Заповіті, де не раз згадується, що Богочоловік Ісус Христос після важкої місійної праці відходив на самоту, звичайно на гору й там на молитві з небесним Отцем перебував цілу ніч. «Вранці ж, ще геть за ночі, вставши вийшов і пішов на самоту й там молився» (Лк 6, 12). Апостоли наслідували той звичай Спасителя, як про те свідкує св. Письмо про св. Павла й Силу, які в Філіппі у в'язниці ніччю молились до Господа Бога: «Павло й Сила опівночі молились й співали Богу...» (Діян 16,25). Подібний звичай був і в жидів тодішніх часів. Вони, однак, не на молитві, але на студії «Тори» Божого Закону проводили свій нічний час. За таке пильне й Богові угодне нічне зайняття один із рабинів (третє сторіччя по Христі) обіцяє особливішу нагороду всесильного Єгови.⁵

Примір Спасителя й Його апостолів потягав за собою багато християн, які залюбки віддавались таким побожним практикам, про що на переломі II і III сторіччя свідкують у Єгипті *Климент Александрійський* (р. 150 - 212),⁶ а в проконзулярній Африці *Тертуліян* (160 - 222).⁷ Таке моління здається стало пізніше християнським обов'язком, так що деякі старохристиянські устами приписують подвійне нічне чуття, а саме - одне опівночі, а друге в часі співу півня (Єгипетський Устав). Воно було також у звичаю в римлян, як про те згадує Апостольське Передання Іполита (III ст. - 235 р.), де вимагається від християнина, щоб він утавав опівночі й молився, а коли він жонатий, то щоб обоє вставали зо сну до молитви,

хіба що жінка нехристиянка.⁸

Опис таких нічних молитов подає св. *Атанасій Олександрійський* (р. 328 - 373) у своєму творі *Про Дівіцтво*: «Серед ночі встанеш і прославлятимеш Господа Бога твого, бо в тій годині Господь наш воскрес із мертвих і прославив гімнами свого Отця; про те й нам годиться в тій самій годині співати пісні Богіві. То ж, устаючи, кажи найперше оцей стих: «Опівночі я встану Тебе прославляти за Твої справедливі присуди» (Пс 119, 62) й молись, зачинаючи проказувати Псалом 50, аж доки не скінчиш. Це тобі правилом на кожний день. Проказуй настоячки стільки псалмів, скільки зможеш, а по кожному псалмі відмовляй молитву й приклонюй коліна, визнаючи Богіві зо слізьми твої гріхи й прохаючи, щоб вони тобі простились. По трьох псалмах скажеш Аллилуя, а якщо з тобою будуть діви, то хай вони такох із тобою співають псалми й одне по другому відмовляйте молитву. Перед світанком кажіть оцей псалом: «Боже, Боже мій, Тебе зранку шукаю. Тебе прагне душа моя» (Пс 63, 2). А при першому світлі: «Благословіте Господа, всі діла Господні...» (Дан 3, 57 - 90), «Слава Богіві на висотах, а на землі мир людям доброї волі» (Лк 2, 14).⁹ Його канони - правила поручають також: «І кожній святочній ночі ввесь нарід у церкві займається похвалами й співом».¹⁰

Подібний спосіб молитов поручає й св. *Єронім* (342;7 - 420 р.). Для жіночого аскетичного життя в Римі. Він повчає й переконує, наприклад, уставати вночі до молитов і псалмів, а рано співати гімни - пісні. О 3-ій, 6-ій і 9-ій годині наче жовнір стояти в ряді, а засвітивши лямпу, приносити вечірню жертву. Так сходить день, так ніч застає працюючого. По молитві слідує читання, а по читанні молитва.¹¹ Він свідкує далше, що вранці проказували 3, 6, 9 час, вечірню, опівночі співали псалтирю за порядком.¹² Подібно заохочував він і мужчин, кажучи: «Сам час напминає нас до молитви світанку й вечірньої, хто ж не знає. Щоб не брав ти поживи, заки не скажеш молитви, і

нехай не відходять від трапези, доки не віддадуть подяки Творцеві. Ніччю належить двічі, а то й тричі вставати, відмовляти з Письма (Святого) те, що маємо в пам'яті». ¹³ «Крім порядку псалмів і молитви, що тобі треба завжди вправляти в 3, 6, 9 часі, на вечірні, о півночі й рано, установи, скільки годин маєш вивчати Святе Письмо». ¹⁴ Такі приватні ранішні, денні, вечірні й нічні молитви мали незаперечний вплив на спільні молитви, як монахів, так і вірних і то найперше по катедральних, а згодом і по приходських церквах.

Давні й Пізніші Нічні Молитви в Жидів

Нічні моління й Ізраїльтянам не були цілком чужими, як на те вказують псалми: «Нумо благословіте Господа, всі слуги Господні, що по ночах стоїте в Господньому домі...» (Пс 134, 1), «Добре воно прославляти Господа в псалмах, співати імені Твоєму Всевишній, вранці звіщати милість Твою, ночами Твою вірність...» (Пс 92, 2). В геродіянській святині вже немає згадки про такий нічний культ, бо перед западом ночі, тобто після вечірньої жертви, засувались важкі брами святині. А хоч приготування до ранішньої жертви зачинались уже серед ночі, то відчинення брам святині й ранішня жертва зачиналася щойно з ранньою зорею. З розвитком синагогальної Богослужби, що зачиналась десь опівночі, Молитовними Богослуженнями протягом 10-ьох покутних днів між новим роком «Rosh Hashana» і днем примирення «Yom Kippur». Ті жидівські Богослужби відповідали б християнському всеночному Бдінню - Литії, тобто цілонічним молитовним чужанням і напевно витворились під їхнім впливом. ¹⁵

Згідно з гадкою Антона Баумстарка ¹⁶ взором для християнського нічного чужання були приміри поганських культів, як повний оргій культ Діоніса, нічні свята Вакха. Звичай таких нічних святкувань зраджують також і деякі назви поганських свят, як: «Nykteria: Nyktophakia Lampteria», а також південно італійські: «Bacchanalia». Подібно й в інших кultaх траплялися нічні чужання, хоч і не властиві Богослужби з нагоди

деяких свят особливших, державних богів. Так, наприклад, у Спарті зустрічали свято Аполла, в Аргос свято Гери, в Атенах Деметери, а також Діоніса. Та переусім, таким нічним чужанням зустрічали свято богині любови Афродити. Ті ночі переводили вони на співах, танках, хоровах, на п'янстві, а то й розпусті... Ті давні передсвяточні чужання перейшли пізніше в так звані «Містерії», з яких найбільше вславились «Містерії Елевзійські», які голосили про різдво «Божої Дитини». Так, наприклад, в Александрії різдво Айона (між 5 - 6 січня). В Петрі й Емосі повністю ідентична церемонія зустрічала різдво Дусара від діви, що покривалася з різдвом грецького Діоніса.

Найстарше Нічне (Всеночне) Чужання в Християн

Під впливом повищих культів,¹⁷ твердить Баумстарк, християни також почали нічним чужанням зустрічати свято Епіфанії - Богоявлення, Хрищення Ісуса в Йордані й якраз ця обставина вказує на залежність християнських нічних чужань від тих поганських культів. Бо коли християни зачали були б святкувати таким нічним культом Різдво Христове, в тому случаю можна було б виключити поганський вплив, мовляв, Ісус Христос прийшов на світ уночі. Але про Його хрищення того вже ніяк не можна було б сказати. Тут, однак, можна закинути тому твердженні те, що вже сама причина святкування є відмінна. Бо в містеріях зустрічали різдво поганського бога, чого в Епіфанії - Богоявленні немає. Дальше, спосіб святкувань є цілком противний поганським оргіям, хоровам, в п'янстві й розпусті. Якщо існує якесь споріднення, то хіба в тому, що своїми нічними чужаннями й своїми псалмоспівами й моліннями християни хотіли до певної міри задосить учинити Господеві й старались направити ті образи, які своїми святкуваннями погани Богові наносили. А зрештою, як уже перед тим згадувалось (ст. 2с), звичай нічної молитви існував уже в старозавітних жидів, а крім того примір самого Ісуса

Христа (ст. 2) і апостолів був для християн достаточною спонукою й приміром до наслідування.

Пізніше під впливом свята Богоявлення, таким нічним чужанням християни почали зустрічати ще два інші рокові празники , а саме - Різдва Христового й Воскресіння. Але, в противенстві до хороводів та пиянських оргій, переводили навечер'я тих свят на довгому та уважному слуханні й читанні св. Письма, на рецитуванні псалмів і молитов. В Єрусалимі таке нічне чужання лучилось із пізними обрядами світла. Коли поганські нічні містерії мають різні таїнственні обряди, християнські того всього не мають. Вони є радше покутною молитвою, яка має на цілі з одного боку прославу Бога, а з другого - перепросьбу за гріхи, доконані протягом дня. Відносно обряду хрищення під час всеночного Богослуження з Великодньої Суботи на Великодню Неділю, то він спочатку не був получений з Богослужбою Навечерія Воскресіння. Тай його пояснення є йнакше, бо він радше лучиться зі смертю Христа Господа, символізуючи смерть давнього чоловіка, який умер разом із Христом у хрищенні (Тайні Хрищення), щоб разом із воскреслим Спасителем, воскреснути до нового, надприродного життя: «Чи ж ви знаєте, що всі ми, які в Ісуса Христа охристисия, в смерть Його христисия і Ми поховані з Ним через хрищення на смерть, щоб, як Христос воскрес із мертвих славою Отця, й ми теж жили новим життям. Бо, якщо ми з'єднані з Ним подобою Його смерти, то будемо й подобою воскресіння. Знаємо ж, що старий наш чоловік став розп'ятий з Ним, щоб знищилось оце гріховне тіло, щоб нам гріхові більш не служити. Бо хто вмер, то від гріха звільнився. Коли ж ми вмерли з Христом, то віруємо, що й житимемо з Ним, знаючи, що Христос, воскреснувши із мертвих, вже не вмирає: смерть над Ним вже більше не панує...Так само й ви вважайте себе за мертвих для гріха, а за живих для Бога в Христі Ісусі» (Рм 6, 3 -9. 11). Ми ж у хрищенні стали подібні до Спасителя, каже бо св. Павло: «Всі

бо ви, що в Христа христилися, в Христа одягнулися» (Гал 3, 27).

З тих нічних чувань з бігом часу розвинулись Канонічні Часи, які, однак, із огляду на неспосібність, чи незручність мирян - вірних брати в них участь серед ночі, з конечности мусіли перетворитись на ранішні, дообідні, після-обідні й вечірні Богослужби. Та найперше пригляньмося тим набожним практикам, що стали почином нинішніх наших «Канонічних Часів». Їх можна поділити на чотири роди:

1. Приватні молитви для християн;
2. Правило, або Денні Богослужби єгипетських монахів;
3. Богослужби Церковні;
4. Традиція міських монастирів.

1. Приватні Молитви Давніх Християн

Вже *Дідахе*, тобто Навчання Дванадцяти Апостолів з 90 - 100 року по Христі¹⁸ поручає християнам молитись і то молитвою «Отче наш...» тричі денно, на жаль не подає точного часу, в якому належить цю молитву відмовляти. Та був уже давній звичай в Антіохії частіше звертатися до Господа Бога протягом дня.¹⁹ *Климент Александрійський* (150 - 212) також свідкує про звичай деяких людей молитися в годинах 9, 12 і 3 після полудня. Він сам, однак, уважає, що, розумним звичаєм є завжди молитись.²⁰ В африканській церкві східного походження, свідчить *Тертуліян*, були ранішні й вечірні молитви. О годині 9 - третій час, тому що тоді Святий Дух зійшов на апостолів; о годині 12 - шостий час, бо в тому часі св. ап. Петро молився в Йопії; о годині 3-ій після пополудня - 9-ий час, бо в тому часі св. ап. Петро й Йоан молилися в святині єрусалимській.²¹ А він сам ще приписує молитви перед відходом на спочинок, перед купеллю, коли входить до іншої частини дому, чи до дому іншого християнина. Крім всіх тих попередніх молитов, дві молитви, на його гадку, мають особливше значення, а саме - ранішня й

вечірня молитва, тому що вони є законними молитвами, бо їх приписує закон: «От приноси́тимеш на жертovníку двох ягнят перволітків щодня, повсякчасно. Одне ягня приноси́тимеш уранці, а друге під вечір» (Вих 29, 38с).²²

Всі ті молитви, які були приватними молитвами, можна було відмовляти і спільно. Й якраз перший крок у їхній еволюції, це перехід від індивідуальних, приватних молитов, до спільних, напів-публічних. Деякі більш побожні чи ревніші члени спільноти додавали до тих молитов ще й «Аллилуя», а пізніше й псалми, й відмовляли їх у той спосіб, що одні прочитували псалми, а інші відповідали тим «Аллилуя». *Тертуліян* у своєму трактаті «Про піст» задержується над тим самим предметом, та додає лише те, що згадка смерті Спасителя є причиною відправи Часу дев'ятого.²³

З початком III сторіччя *Гіполіт Римський* (р. 235) знав також про ранішні й вечірні молитви, подібно як і про 3-й, 6-й і 9-й Час, яких походження вияснює трьома епізодами в терпінні Спасителя: «Коли ти насамоті, відмовляй 3-й Час і хвали Бога, бо в тій годині прибито Христа до хреста. Відмов ще й 6-й Час, бо тоді, як Христос висів на хресті, день устав і настала велика темрява. Й у 9-й Час належить продовжати молитву й славословіє, то в тій годині Христос проколений списом пролив воду й кров».²⁴ Він згадує також про одну молитву перед відходом на спочинок, а ще іншу, яку належить відмовляти опівночі: «Молись також заки твоє тіло поклалося до ліжка на спочинок. Около півночі вставай, умий свої руки водою й молися, а якщо твоя жінка є присутня, молись обоє разом. Та якщо вона ще не є віруюча, відійди до іншої кімнати на молитву, а пізніше поверни до ліжка».²⁵

В *Гіполита* зауважуємо, що розвиток у приватній молитві поступив один крок вперед, тобто в напрямі спільної молитви. Згідно з ним існувала тоді вже ранішня Богослужба, яку відправляв єпископ разом із клиром. Вона відбувалась у одній з церков, яку

кожного разу наперед визначувано, й яка zarazом служила як місце до поучення. «Щоб диякони й священники, - пише він, - збиралися кожного дня на місці, що його визначить єпископ. Тай щоб диякони не лінувалися збиратися кожного дня, хіба що якась хвороба їм перешкодить. Коли ж вони всі зберуться, повчать усіх тих, що знаходяться в громаді, а помолившись хай кожний іде до свого зайняття».²⁶ «Щоб усі вірні, чоловіки й жінки, які вранці будяться зі свого сну, заки візьмуться до того, що до кожного належить, хай умиють собі руки й моляться до Бога, заки відійдуть до своїх зайнятть. Опісля, якщо є якесь слово поучення, хай кожний здасть собі справу, розваживши в своєму серці те, про що чув від Бога устами того, що він уважає пожиточним».²⁷

Як приклад такої приватної молитви можна навести свідoctво *Кипріяна Картагінського* з третього сторіччя (249 - 258).²⁸ Цей звичай не вдержався до кінця IV сторіччя. *Конституції Апостольські* (около 400 р.)²⁹ й св. *Йоан Золотоустий* поручають його з великою настійчивістю, що вказує на зменшення релігійности й одушевлення серед народу. Ось такими словами св. *Йоан Золотоустий* заохочує своїх вірних до молитви опівночі: «Ніч не є сотворена для нас, щоб ми через цілу ніч спали, не роблячи нічого. З того здають собі справу ремісники, гандлярі й продавці, Церква Божа, що встає опівночі. Ти також вставай і гляди на хор зірок. Глибока тиша, великий спокій і ти подивляй провидіння твого Господа. Тоді душа є чистіша, легша, меткіша; вона підноситься. Сама темрява, глибока тишина можуть спонукати до жалю. Я зараз говорю до чоловіків і жінок. Приклонивши коліна, шльохай, проси Бога, щоб змилосердився над Тобою. Він легше дасться переконати такою нічною молитвою, тому що ти змінив сум і час спочинку. По такому чужанні сон стає солодким».³⁰

Канонічні Часи - Їхній Розвиток

2. Правило Єгипетських Монахів

Єгипетська пустинна традиція, що витворилася на підставі практик схимників, на уєдинені - самоті, без жодних зв'язків зі світськими церквами, знала протягом дня два роди молитовних зібрань. Одне вечером, а друге ніччю. Те останнє зачиналось співом півня, а кінчалось світанком.³¹ Вони були витвором давніх приватних вечірніх і ранішніх монаших молитов, що їх вони на спосіб спільноти відмовляли. *Кассіян* називає ті дві молитви монашої спільноти «обов'язковими молитвами». Про них маємо згадку в *Тертуліяна*: «В цілому Єгипті й Тебаїді... ми бачили захований по спільнотам вечером і в нічних чуваннях старий звичай законом написаних молитов».³² Короткий сон аскетів спричинив установаження молитви ранком і пізно вночі, так що замість зачинатися зі світлом, вона кінчалася перед світанком.

Кассіян, у своїй звісній праці «Про установу монаших чинів» описує таку Богослужбу. Довгота тих зібрань, що складаються з рецитування псалмів, є різна, залежно від смаку й сили осіб, що їх відправляють. Здається, вони не можуть погодитися на сталу міру відправляваних Богослужб.³³ Більше відважні, чи радше більше нерозважні, стараються наложити скількість псалмів, які переходять спроби більшості монахів.³⁴ Одного разу, коли вони дискутували над мірою, яку прийняти б для згромадження, надійшов вечір без можливості знайдення розв'язки зпоміж різних пропозицій. Тому, що вже надійшов був час вечірніх зборів, всі подалися до церкви, щоб відправляти Богослужбу. З посеред громади піднявся один монах і рецитовав 11 псалмів, між які по звичаю вставлялося молитви. Нараз він заїнтонував дванадцятий псалом із Аллилуя, а потім зник із очей усіх приявних. Отці зрозуміли, що то була інтервенція Бога, щоб закінчити їхні спори. З того часу, як мірило для зібраних на читання прийнято 12 псалмів вечером і 12 псалмів

ніччю, закінчуючи кожне з тих зібрань двома читаннями, одне зі Старого, а друге з Нового Заповіту.³⁵

Оце оповідання Касіяна пояснює походження 12 псалмів на молитовному зібранні. Ця норма псалмоспівів дістала назву *«Правило Ангела»*. Чи так дійсно воно було, чи то може легенда, хто його знає; все-таки норма 12 псалмів стала панівною серед єгипетського монашества. Псалми, які вони читали, не були дібраними, тобто не мали жодного відношення ані до часу відправи, ані до дня. Відчитували їх у той спосіб, що їх рецитував псалміст, виголошуючи їх голосно й поволи, а ті, що брали участь у Богослужбі, сиділи на землі, або на маленьких столиках і тому, що були змучені постом і умертвленнями, розважали в своєму серці ті слова, які почули. Під кінець кожного псалма вони вставляли й мовчки молились із піднесеними руками. Під-час тої мовчазної молитви настоятель і всі разом із ним робили один глибокий поклін. Під кінець настоятель піднесеним голосом проголошував спільну молитву, яка закінчувала мовчазну молитву кожного члена.³⁶ Лиш на останній псалом кожного молитовного зібрання учасники відповідали словами: *«Аллилуя!»*.³⁷ Той псалом вибирали з псалмів, що мали *«Аллилуя!»*.

3. Церковна Богослужба

Принайменше з початком IV сторіччя Церква завела вечірні й ранішні публічні Богослужби, тобто одну ранішню й одну вечірню Богослужбу (молитву). Дві *«молитви приписані Старозавітним Законом»*, що були найважливішими в приватному, богобойному житті християнина, стали тепер спільними публічними молитвами, як це по якомусь часі витворилось і в єгипетських монахів. По світських - приходських церквах, почавши від того часу, відправа ранішньої молитви - Богослужби із настанням дня вважалась обов'язковою годиною зібрання в приходських церквах.

Евзевій Кессарійський (263 - 340) знає вже про ті Богослужби. Пояснюючи Пс. 64, він каже: *«Це не*

абиякий знак Божого провидіння, що по цілому світі в Божих церквах заведено в честь Бога гімни «hymlogias», псалмоспіви й славословія «ainopoieseis» та дійсно Божеські солодощі, ранком зі сходом сонця, і в вечірніх, годинах. Божеською насолодою є пісні (гімни - псалми), що на кожному місці на землі вносяться в його церквах в ранішніх і вечірніх хвилинах.³⁸

«Вранці перед сходом сонця проголошуємо Боже милосердя супроти нас, Його правду вихваляємо тверезою й чистою розмовою. Взагалі все інше, що в суботу було приказано робити переносимо на неділю. З огляду на те, щоб у той день ми сходилися й те, що в псалмі приказується, нам приписано виконати. З чого перше є визнавати пропозиції найперших дїбр і давніших, яких правдивим каяттям і сповіддю осягаємо, що доходить до доброї волі, а саме до Бога. Тому то й сказано: «Добре є визнавати Господеві». Подібно також є давати сповідь... самому Господеві, що досліджує серця. Бо визнання приймається справді на рівні з подякою. Як вже частіше ми сказали, в неділю по цілому світі зібрані по церквах складаємо подяку Господеві. А коли, при допоміж сповіді ми одержали поступ і усовершення, тоді нам, перенесеним до кращого стану душі, приказується співати. Усовершеним і кращим нам, поручається про те іншим звіщати й повчати їх про милосердя Боже, подібно й тих, які близько до нас приступають і це належить робити в ранішніх годинах, говорячи наче про початки постійних діл науки про милосердя Боже».³⁹

Подібні писання знаходимо і у писаннях інших отців церкви VI сторіччя. Так, наприклад, св. Епіфаній (315 - 403) у своєму трактаті «Проти Єресей», написаному між 374 - 377 роком, каже: «Також у церкві святій вранці відправляються постійно псалми й ранішні молитви, подібно як і молитви світильні (вечірні)».⁴⁰

Св. Іван Золотоустий згадує також про дві

Богослужби, коли в своїй 8-ій гомілії переходить, перебіг життя неофіта: «З великим старанням також тут приходячи віддавати Богові всесвіту молитви й славослов'я, які відбуваються раннім ранком, і подякувати за те, що вже нам дарував і виблагати, щоб ми стали гідними великої помочі, щоб устерегти цей дар на майбутнє. Кожний, отже, зі страхом дрожачи відходить до зайнять і так переводить денний час, як той, що має вечером знов тут прийти й дати звіт Господеві з цілого дня й прохати прощення в тому, в чому поблудив. З огляду на те, ми кожного вечора повинні прохати прощення того всього... тверезо перейшовши ніч, так знову зустрічаємо ранішню хвалу...».⁴¹ «А добрі й побожні люди вночі й удень сім разів являються перед Богом. Отже, найперше встаючи вночі, те, що ми називаємо Утренею; пізніше зі сходом сонця вони дякують тому, хто день сотворив. В третій час, коли Дух Святий зійшов на апостолів. В шостий, коли Христос Бог наш у тілі прибитий був до хреста й знищив рукопись, написану проти нас; в дев'ятий, коли Він пролляв кров. Около заходу сонця, те, що називаємо Світільное - Вечірнею, щоб подякувати за перебіг дня; знову коли відходимо до сну. Це разом, знаєте, творить тих сім».⁴² На іншому місці, пояснюючи правило св. Павла у першому листі до Тимотея, щоб молитися за владу: «Що воно значить те, перш за все? Це є в щоденному почитанні й це хай знають неофіти, як щоденно вечером і ранком відбувати моління, як за весь світ, за царів і за всіх, що при уряді висказуємо прохання».⁴³

Сирійські аскети брали участь у тих Богослужбах по городських церквах, як про те свідкує *Теодорет про Домніну*: «А на спів півня разом із іншими жінками й мужчинами, вдаючись до церкви, заносить хвалу Господеві всесвіту й робить те не лише з початком дня, але також із його закінченням, сама будучи переконана й переконуючи других, що місце присвячене Богові є більше гідним почитання, ніж яке-небудь інше».⁴⁴

Коло IV сторіччя, або пізніше, появляється нова церковна Богослужба: *Недільне Чування Воскресіння*, на пам'ятку відвідин мироносицями гробу Господнього. Перше свідоцтво, як свідкує про цю Богослужбу, це *Постанови Апостольські*,⁴⁵ що походять з Антіохії. Подібний опис цієї Богослужби, згідно зі звичаєм Церкви Воскресіння в Єрусалимі, подає *Етерія Сильвія*: «Кожного дня перед співом півнів відкриваються всі двері церкви (Анастасіс - Воскресіння) й сходяться всі монахи й діви (як там кажуть), та не лише вони, але також і світські чоловіки й жінки, ті однак, що можуть довше чувати. І з того часу аж до світанку проказують гімни і відповідають псалми, подібно й антифони, а після поодиноких гімнів слідує молитва. Тому що два або три священники, подібно й диякони, всюди беруть участь разом із монахами, які після поодиноких гімнів чи антифонів відчитують молитви. Коли вже зачне світати, тоді починають проказувати ранні гімни.

Аж ось появився єпископ із клиром і сейчас входять у нутро печери й із нутра, з-за перегороди найперше говорить молитву за всіх. Сам згадує також імена тих, що хоче й благословить катехуменів. Після того, коли єпископ вийде з поза перегороди, всі приходять до його руки, а він їх одного по другім благословить, і так діється аж до світанку».⁴⁶

А сьомого дня, тобто в неділю, перед співом півнів збирається вся товпа, що тільки може поміститись у тому місці, як на пасху в катедрі, що є коло церкви (Анастасія - Воскресіння), однак назовні, де висять світла. І проказують гімни й антифони й відмовляють молитви після поодиноких гімнів чи антифонів. Тому що священники й диякони є завжди готові в тому місці на чування заради товпи, яка збирається. Такий бо звичай, що перед співом півнів святі місця не відчиняються. По відправі йдуть на Голгофту, до тамошньої церкви й там проповідують, чи читають поодинокі читання або проказують гімни, а пізніше, коли відбудеться служба в церкві, йдуть із гімнами до церкви Воскресіння, як звичайно й тоді відбувається

служба около часу шостого. А в сам день відбувається в подібний спосіб і Вечірня, як звичайно щодня. В поодиноких днях тижня відбувається в той спосіб, то зн. що в неділю зі співом півня в церкві Воскресіння Господа єпископ читає Євангелію, як через цілий рік буває в неділі, так само аж до світанку діється в церкві Воскресення й у церкві Христа, у церкві Великій, що називається мученика, яка є на Голгофті з Хрестом. Подібно по скінченій службі йдемо знову до церкви Воскресіння, як завжди по неділям... А в п'ятницю відправляють Всеночне від тої години, коли прийшли зі Сіону з гімнами, аж до ранку, то значить від Вечірні, аж до ранку другого дня, тобто до Суботи. А принос у церкві Воскресіння відбувається пізніше, так що Служба Божа відправляється перед сходом сонця. А цілу ніч раз відмовляють псалми відповідальні, то знову антифони, то різні читання, що діється в церкві Воскресіння перед сходом сонця. То значить принос, щоб у тому часі, коли сонце починає сходити, у церкві Воскресіння відбувалася Служба Божа.

4. Традиція Монастирсько - Міська

Монастирська традиція, що зродилася зовні в Єгипті в контакті зі селами, розвинулася далше, опираючися на практиках уже існуючих у світських (городських) церквах. Тобто відправи Утрені й Вечірні, а пізніше також Богослужб недільних, які в них були вже довгий час. Вони опісля відправляли давні часи, приватні молитви й так створили Богослужби Третього, Шостого й Дев'ятого Часу, Повечеріє й Полунощницю. Цей розвиток вказує на глибокі народні коріння монастирських Богослужб, а заразом пояснює однозгідність монастирської традиції поза Єгиптом. Всі обряди, які актуально існували в Церкві в певних епохах, продовжували біг монастирсько - міської традиції. Що ж сталося з єгипетською Богослужбою? Традиційну практику єгипетську, наслідували поза Єгиптом, згідно зі свідкуванням *Кассіяна* в Палестині, Сирії й Мезопотамії прийняли вже трохи злагіднений звичай Богослужб.

Про те розказує *Кассіян* (около 383р.) таке: «А про Утреню, яку в них щодня співалось, повчив нас таке: «Боже, Боже мій, до Тебе зрана прибігаю й зрана роздумуватиму про Тебе...» (Пс 63). бо кажеється, що в тому часі також той євангельський господар завів робітників до своєї винниці, яка то година означає наше раннє Богослуження, пізніше в третьому, шостому й дев'ятому часі, а під кінець в одинадцятій годині, якою означає час нашої вечірні».⁴⁷

IV. Треба знати однак, що сьогоднішню Богослужбу, яку заховують по більшій частині в західніх околицях, на початку установлено в нашому часі й нашому монастирі, де Господь наш Ісус Христос народився з Діви й зволив прийняти початки людського дитинства, скріпив своєю ласкою наше ще в монашестві ніжне й молоком годоване дитинство. Тому що до того часу тою ранньою Богослужбою, яку по закінчених нічних псальмах і молитвах, по короткій передишці в Галлійських монастирях звичайно відправляється, відбувши ранні чужання, зауважуємо, що наші настоятелі дозволяли, щоб решту часу віддавано відпочинкові тіл. Коли ж отже, надуживаючи цю полегшу недбалюхи віддавалися довший час спанні, тому, що жодна спільнота не силувала їх ані вийти з келії, ані вставати зі своїх постель перед третім часом. І коли віддавалися праці в часі дня, тому що мусіли займатись якимись обов'язками, віддавалися надмірній оспалості, головні в тих днях, в яких від вечірнього часу аж близько ранньої зорі, беручи участі в Богослужбних чужаннях, відчували тяжке умучення. Коли спір дійшов до настоятелів, по довший розвазі й пильній нараді, постановлено, щоб аж до сходу сонця чувати, після чого вже без огляду, можна або йти до постелі, або займатися працею рук.

Дозволивши відпочинок змученим тілам, спонукані заховуванням того правила, всі однаково вставали зі своєї постелі, відслуживши три псалми й молитви, на спосіб згідний із давнім правилом у заховуванні третього чи шостого часу, а пізніше з

однаковим поміркованням установили кінець і початок сну. Як виглядає той рід установлено з нагоди й із причин, про які ми згадали. Але число, як означає св. Давид, що мав духовний ум дослідно й найбільш явно доповняє, кажучи: «Сім разів денно я вихваляв Тебе, Твої присуди справедливі» (Пс 118, 164). Додавши цю Богослужбу, підтверджуємо без сумніву, що ці духовні спільноти, сходячись разом, сім разів денно, семикратно віддають хвалу Господеві. Під кінець той сам тип (Богослужби) поширюють зі Сходу аж тут й він дуже хосенно поширився. Та здається, аж досі його не прийняли деякі найстарші східні монастирі, що не терплять жодного порушення найстарших правил отців.

V. Деякі, не знаючи причин установлення того Богослуження, по відслуженні ранніх гімнів, знову повертаються до сну, впадають у той самий промах, задля якого наші настоятелі встановили оце Богослуження.

VI. Вправді це треба нам знати від наших настоятелів, які уважали, що цю ранішню Богослужбу треба було додати незмінену від давнього звичаю, але в тому самому порядку, в якому давніше в північних монастирях завжди відправляли. Так само й гімни, які в тій околиці добиралось до ранньої Богослужби під кінець нічних чувань, а які звичайно кінчились після півнів перед зорею, береться також і тепер, то значить Пс. 148-ий, який починається словами «Хваліть Господа з небес...». А Пс. 50-ий і 69-ий запозичено до тої нової Богослужби. Вкінці, зараз у цілій Італії по всіх церквах, по закінченні ранішніх гімнів, співається 50-ий псалом, якого без сумніву не звідки інде, але звідтіля взято.⁴⁸

VII. Богослужба Кассіяна запозичила була з церковного правила Псалом 50 і 69.

VIII. Їх від часу апостольської проповіді, на якій релігія та віра християнська збудована, постановлено на цілому Сході відправляти з настанням суботи, бо

по розп'ятті Господа й Спаса нашого в шостому часі апостоли прибиті Його ще недавніми стражданнями оставали чуваючи цілу ніч, не дозволяючи цілком сну своїм очам. З тої причини від тої пам'ятної ночі, *Всеночна Служба* також заховується аж по нинішній день по цілому Сході. Отже й звільнення від посту, по труді чування здається не без причини приймається, було установлене апостольськими мужами по цілому Сході.

Сирійські й Палестинські Монахи вже були прийняли Третій, Шостий і Дев'ятий Час, наслідуючи міське монашество. Уважали, однак, що в тих денних молитовних Богослужбах, тобто в часах треба зрівняти число псалмів і молитов. Деякі уважали, що належить увести в правило число сім, щоби в той спосіб монахи кожного дня сходилися згідно з тим, що було давнішим звичаєм отців, що аж по сьогоднішній день по цілому Єгипті заховують слуги Божі. Так що молодість нових монастирів у Христі зодягається в шорсткі, найдавніші правила отців.⁴⁹ Вони між іншими кінчали нічне зібрання співом хвалительних псалмів, що їх запозичили з ранішньої Богослужби світських (городських) церков. В такий самий спосіб по тій лінії довершився новий крок. Монахи почали впроваджувати властиве ранішнє Богослуження - Утреню, чого деякі монастирі ще не одобрили.

Під кінець це був перебіг городських - міських церков, який нас цікавить, але не без того, що він уподібнився до церковних Богослужб і приватних молитов одної, або двох Єгипетських спільнот. У Византії і в Святого Венедикта прийнявся довгий псалмоспів, який входив у полунощну Богослужбу, і другий недовгий, можливо, що єгипетський, що входив у Богослужбу вечірню. В противенстві халдейці й вірмени адоптували лише одинокий апостольський псалмоспів, який вложили в Полунощну Богослужбу. На Вечірні вони заховали чисту Катедральну Богослужбу. Звідси слідує, що в Богослужбах можна завважити елементи найрізноманітнішого походження. Пізнавши

повстання Манастирської Богослужби, яку в загальних зарисах начеркнено, зможемо краще зрозуміти актуальну структуру (форму) Богослужб.

В слідуючій частині будемо старатись начеркнути лише Вечірню. Спробуємо відтворити її розвиток від IV сторіччя аж до її остаточного усталення в сучасному Візантійському Обряді.

НАЧЕРК ЦЕРКОВНИХ БОГОСЛУЖБ

Вечірня

Назва *Вечірня* - з грецька «Hesperinos euche» - Вечірня Молитва. Як сама назва на це вказує, це Богослужба, яка відправляється вечером. Згідно з приписами Типика *Вечірню Повседневу* належить відправляти дещо перед вечером. *Вечірню Малу* перед заходом сонця, а *Вечірню Велику* після заходу сонця. В наших церковних книгах Вечірня має ще іншу назву, а саме «Світильное» - з грецька «lichnykon», тому що її відправляється в такій порі дня, коли люди вже починають світити світло. Вечірня є першою Богослужбою дня, тому що церковний день, згідно зі Старим Заповітом, починається вечером, як це виходить із першої Книги Св. Письма - Книги Буття: «І був вечір і був ранок - день перший...» (Бут 1, 5).

Історичний Розвиток Вечірні

Вечірня й утрєня в катедральних і приходських церквах

Вечірня й Утрєня це Катедральні, чи Церковні Богослужби, призначені до вжитку всіх вірних. Їх почали відправляти по церквах у противенстві до особливших Канонічних Часів монашества, тобто: Третього, Шостого й Дев'ятого Часу, а також Повечерія й Полунощниці.

Ці дві Богослужби, тобто Вечірню й Утрєню, відправляли по приходських церквах уже з початком

IV сторіччя, як це виходить із свідоцтва *Евзевія Кесарійського* (339) в його *Коментарі на Псалом 64*, 106: «Це є не малим знаком Божої сили, що по цілому світі в Божих церквах з раннім сходом сонця й у вечірніх годинах відправляються гімни й хваління, то Божеські правдиві насолоди приносяться Богові. А насолодою Бога є гімни (пісні), що вносяться з Його церкви по цілому світі в ранніх і вечірніх годинах».⁵⁰ Подібно й *св. Епіфаній* (около 375 р.) в своєму творі *Проти Єресей* каже: «Крім того ранні похвали й ранні молитви відправляються постійно в Церкві Католицькій, а також світильні псалми й молитви».⁵¹ *Св. Іван Золотоустий* у своїй *Шостій Гомілії на I Лист до Тимотея*, глава друга, каже: «Що це значить те «Передусім» - «Перш за все?» Це є в щоденному Богочитанні й це хай знають неофіти, як щоденно вечером і ранком відбувати моління: як за весь світ, за царів і за всіх, що при уряді висказуємо прохання».⁵² Подібне знаходимо й у *Конституціях Апостольських*, де кажеться: «Коли ж ти, єпископе, навчаєш, прикажи і переконай нарід, щоб кожного дня ранку й увечорі приходив до церкви, та щоб ніколи не переставав, але постійно, щоб сходився й щоб конечні потреби цього життя не ставив вище Божого слова. Але збираймося кожного ранку й вечора, співаючи й молячись у будівлях Господніх, а саме ранком відмовляючи псалом 62-ий, а в вечорі 140-ий».⁵³ Особливою причиною тих ранішніх і вечірніх молитов є те, що вони є продовженням приписів Старого Заповіту про подвійну щоденну жертву Богові з ягняти: «От що приноси́тимеш на жертovníку: двоє ягнят перволітків щодня, повсякчасно. Одне ягня приноси́тимеш уранці, а друге під вечір». (Вих 29, 38с). «Нумо благовістите Господа, всі слуги Господні, що по ночах стоять в Господньому домі...» (Пс 134, 1). «Зробиш жертovníк на курення кади́льне... І на ньому Аарон спалюватиме пахучий ладан; щоранку, як готуватиме лямпи, спалюватиме його; увечорі теж, коли ставитиме лямпи, спалюватиме його, як щоденне кадження перед

Господом...» (Вих 30, 1. 7с). «Добре воно прославляти Господа, в псалмах співатиму імені Твоєму Всевишній, вранці звіщати милість Твою, ночами Твою вірність...» (Пс 92, 2с). *Тертулліян* знову так висказується про вечірні й ранішні молитви: «Очевидно за виїмком правних (тобто звичайних) молитов, що належать без жодного упімнення з настанням світла й ночі...»⁵⁴ Або на іншій місці: «Отже по цілому Єгипті й Тебаїді бачимо повторюється случай - спосіб молитов у вечірніх сходах, чи нічних чуваннях».⁵⁵ *Кассіян* також згадує про правило (Богослужб) єгипетських монахів, які відправляли його рано (зі співом півнів) і вечером, послідує за традицією».⁵⁶

Св. Іван Золотоустий, пояснюючи причину установи Канонічних Часів у Церкві, каже: «Це було приказано й законом установлено, щоб... жертвували й спалювали одного ранішнього й одного вечірнього агнца, й те називалось жертвою ранішньою, а це - вечірньою. А те робити приказав Бог, вказуючи тим, що були, що Його треба постійно почитати, тоді, коли день починається й коли кінчається...»

Сьогоднішня латинська, подібно як византийська, сирійська, маронітська, коптійська й етіопська Вечірня розвинулись із двох побіч себе існуючих Богослужб, але різного походження, тобто зі:

- а) Спільних Монаших Вечірніх Молитов;
- б) Світільної Катедральної Богослужби.

а) *Спільні Монаші Вечірні Молитви* в Єгипті склалися з 12-ти псалмів і з двох чтеній *Св. Письма*.⁵⁷ *Єгипетські монахи*, не маючи жодного зв'язку з церковним життям, установили два Богослуження, а саме: *Спільні Ранішні Молитви*, які відповідали б нашим нинішнім Утреньям і Часам, що їх відправляли щодня ранком, після співу півня. Подібно, як і *Вечірні Молитви*, що склалися із 12-ти псалмів і двох чтеній *Св. Письма*. Псалми, за винятком останнього не співали, але один із монахів їх рецитував, а інші на подобу розважання їх слухали.⁵⁸

Поза тими двома Богослужбами, єгипетські монахи жодних інших спільних Богослужб не знали.⁵⁹

б) *Приходські чи Парафіяльні Церкви*, як уже повище згадувалось, мали подвійну, щоденну Богослужбу - ранішню й вечірню. Називалися вони *Катедральними*, тому, що їх служив сам єпископ при участі клиру й вірних. Називались *Церковними*, бо вони були питомі цілій Церкві, тобто цілому зборові вірних. Називались також *Приходськими* для відрізнєння від тих Богослужб, які відправлялися по монастирях для монахів, для їхнього особистого освячення. До тих Богослужб вони були зобов'язані приписами - правилами (регулами) своїх чинів.

Відправлялись вони, як про це згадують отці й письменники церковні, щоденно, чи то під проводом єпископа (по катедрах), чи священика (по приходсько-парафіяльних) церквах. Таку Богослужбу, чисто катедральну без жодного впливу, чи домішки вечірнього монашого моління, точно описує *Етерія Сильвія* за звичаєм Церкви Єрусалимської з кінця IV і початку V сторіччя.⁶⁰

а) Храктеристичними чертами *Манастирських Богослужб* є:

1) Псальмоспіви по порядку псалмів Псалтиря й їхнє розважання, без огляду на те, чи ті псалми відповідають часові Богослужби, чи ні.

2) Майже цілковита відсутність літургійних церемоній - обрядів. Так, що то була їхня приватна молитва й духовне читання получене з розважанням.

б) *Богослужби Катедральні - Церковні Приходські* *протівно*:

1) Ніколи не читали псалмів за їхнім порядочним числом у Псалтирі, але вибирали псалми згідно з їхніми натяками на час Богослужби, чи з огляду на їхній зміст, який підходив духові даної Богослужби.

Крім того:

2) Катедральні Богослужби мають свої вже

точно означені обряди - церемонії, як свічення світла, приношення кадильної жертви - кадження.

3) Молитва - Богослужба є легка, пристосована до народу, щоб він міг брати в ній участь. Проте псалми співалось, а нарід відповідав особливим рефреном на поодинокі стихи псалмів, заспівувані клиром або на переміну - антифонним співом, в якому один стих співав клир, а нарід відповідав йому вибраним стихом, щось на подобу нинішніх Антифонів, Прокімена чи Аллилуя.

4) Молитви проказувалось на подобу наших Ектеній, де диякони прочитували завзиви, а вірні повторяли молитву: «Господи, помилуй», чи щось подібного.

Коли ж однак, монаше життя ввійшло вже в звичай, тобто, коли «схимники з уєдинення» (люди, які жили самітно на пустині чи по печерах) перейшли до спільного життя по монастирях в поближі людських осель - «Міське Монашество», знаючи звичай ранніх молитов (ранніх і вечірніх) єгипетських монахів, а рівночасно ознайомлені з Катедральними, Церковними, чи Приходськими Богослужбами, зложили їх разом, повстала нова Богослужба. Так то св. Венедикт переніс до «Всенощного Бдіння - Цілонічного Чування», чи до нинішньої Вечірні з Литією, чисто Монашу Службу - спільні молитви - 12 псалмів Єгипетських Монахів. На вечірню Богослужбу зложились два тодішні канонні часи, тобто спільні молитви єгипетських монахів і Катедральна Богослужба. Вони, однак, зменшили число псалмів, св. Венедикт до 4-ох псалмів; Римський Часослов до 5-ох, а в Византийському обряді до 9-ох псалмів. Виходить із того, що число псалмів у тому вечірньому Богослуженні не мало якогось особливого значення. Й так із злуки двох вечірніх Богослужб, різного походження, тобто з монашої й катедральної, постала нова Богослужба, яка вже далше розвивалася на новому підложжі - катедральних чи приходських церков.

Катедральне Богослуження

Катедральна Богослужба, а з нею і по приходських церквах, складалася зі слідуючих головних частин:

а) Засвічення світла (лямпад) при співі відповідного псалма, чи гімну - пісні.

б) Принос вечірньої - кадильної жертви - кадження.

г) Вечірня Молитва - чи Ектенія.

До а) При засвічуванні лямпад можна було співати псалми, або гімни. В обрядах: *Сиро-Маронітському, Амброзіянському та Іспанському* вживали або сталого псалма, або їх змінювали.

В *Римському обряді* співали гімн - пісню і то в Неділю: «Найкращий Творче світла - *Lucis Creator optime*», а в Суботу: «О світло Блаженна Тройце - *O Lux beata Trinitas*».

У *Византійському й Етіопському* обряді співається гімн - пісню: «Світе Тихий - Лагідне Світло... - *ospho hilaos*».

До б) Принайменше від половини IV сторіччя сталим псалмом на Вечірні був Псалом 140? «Господи, до Тебе я кликав...», взятий переусім зогляду на другий стих, де приходять слова: «Нехай молитва моя стане неначе кадило перед Тобою, підношення рук моїх - немов жертва вечірня» (Пс 140, 2). У монастирських молитвах він, за виїмком суботи, приходив щодня після гімну.

Найдавніші згадки про Вечірню маємо з III-го сторіччя в *Апостольських Конституціях*. Згідно з ними Вечірня виглядає як слідує: «А коли настане вечір, - повчає автор, - ти, єпископе, збереш церкву (людей). Після того, як вони покажуть світильний псалом (Пс. 140),⁶¹ диякон мовитиме молитву за катехуменів, ви-пробуванців і каянників, як це ми вище вказали. Як же їх відпуститься, диякон показуватиме: «Збережи й розбуди нас, Боже, через Твого Христа. А розбуджені

просімо в Бога милосердя й Його змилювання. За ангела, наставника миру, за добре й корисне, за кончину християнського життя, за вечір і ніч спокійну та вільну від гріха, та й щоб решту часу нашого життя провести бездоганно. Самих себе поручім взаємно нашому Богові через Христа». (Повище згадані прохання нагадують нам *Ектенію Просительну*, яку зараз відмовляємо по «Сподоби Господи»). Наприкінці диякон виголошував: «Вставши, помолімся...», а тоді єпископ проказував молитву, схожу на теперішню колінопреклонну молитву з Вечірні П'ятедесятниці, тобто на її третю частину: «Безначальний Боже...». Після того він читав «Молитву покладення рук», якої змістом є звеличення Бога - Творця. Відправу закінчувано возгласом: «Відійдіть у мир!»⁶²

В десяти літах між смертю одного й другого великих Кападокійців (між 380 - 390 роками), знаходимо опис такого нічного Богослуження в письмах західноєвропейської прочанки *Етерії Сильвії*, що його вона мала нагоду бачити під час своєї прощі до Святої Землі, а саме в Єрусалимі в IV сторіччі. «Після того, як нарід зібрався в ясно-освітленій церкві, котрийсь із священиків проказує псалом, а всі відповідають, потім є молитва. Дальше котрийсь із дияконів мовить псалом і також є молитва. За третім разом один із клириків проказує псалом і по раз третій приходить молитва й згадується всіх. Після того, як проказано три молитви, ось і кадильниці вносять у печеру, щоб уся базиліка Воскресіння наповнилася пахощами». Крім того Етерія в різних місцях підкреслює, що окремі пісні, або антифони добирається так, щоб вони відповідали місцеві й часові.⁶³

Відносно проказування псалмів, щоб зберегти однообразність *Ляодикійський Собор* (347 р.) у своїх постановах вирішив, що «на зборах не слід лучити псалмів, але кожний псалом треба читати, залишивши перерву» (Канон 17). *Бальсамон* для пояснення додає: «Отці постановили, щоб на церковних зборах не читати псалмів безпереривно, але в перервах давати

якесь читання, щоб нарід трохи відпочавши, знову молився». ⁶⁴ Цю гадку підхопив св. *Василій Великий* (379 р.) пишучи: «Тепер вони є поділені на дві частини й напереміну співають, підспівуючи; тим вони водночас і посилюють своє роздумування Святого Письма й удержують свою увагу, уникаючи розгублености. Потім знову одні під проводом першого, розпочинають, а решта підспіває. Так то, коли вони проводять ніч на розмаїтості псалмоспівів, з додатковими молитвами, вже починає світати...» ⁶⁵

В свідкуванні св. *Івана Золотоустого* немає жодної згадки про засвічування лямпад (світла), ⁶⁶ ані в короткому описі Вечірні в св. *Епіфанія*. ⁶⁷ Нічого про те не згадується в обширному звіті *Апостольських Конституцій*. ⁶⁸ З тих свідоцтв виходить, що в IV сторіччі Вечірня складалася з одного псалма 140 (так у традиції Антіохійській, згідно зі свідоцтвами *Івана Золотоустого* й *Апостольських Передань*), або з багатьох Псалмів Світильних, згідно зі св. *Епіфанієм*: «Що відноситься до померлих, то їх згадується поіменно й жертвуються молитви й таїнства жертви. Крім того, в Церкві католицькій постійно відправляються похвали й молитви ранні (Утреня), а також псалми й світильні молитви (Вечірня)...». ⁶⁹ Цей світильний псалом чи псалми вечірні, означають лише час відправи даних Богослужб (тобто тоді, коли засвічують світло, тому, що вже не видно), нічого однак не говорить про сам обряд запалювання світла. Про засвічування світла розкажує вже пізніше *Етерія Сильвія*, що його бачила під час своєї прощі до Святої Землі й будучи там, брала участь в Вечірніх Богослужбах. Однак, у своєму описі про обряд засвічування світла нічого не згадує про псалом, ні про гімн, які звичайно супроважали цю чинність. ⁷⁰ Можливо, що засвічування лямпад було літургійним звичаєм у Канадокії вже в ІМ сторіччі, як про те згадує *Григорій Ніссійський*. ⁷¹

Це стало в християн домашнім обрядом, що його вони попросту перебрали від жидів, вітати світло

вечірнє, даючи йому обрядовий християнський характер,⁷² який відбувався лише принагідно, тобто тоді, коли лучився з іншим Богослуженням.⁷³ В Єрусалимі, за свідоцтвом *Етерії Сильвії*, було, здається, вже більше світильних псалмів, які при допомозі порівняння обрядів (византійського, сирійського, маронітського, халдейського й вірменського) можна розпізнати як псалми 140 і 141. Інші псалми рефренні (гімни) й антифональні співано лише перед вечірньою просьбою (яка відповідала б сьогоднішній Ектенії Мирній). Слова «Жертва Вечерня» (Пс 140, 2) відносяться до самої «вечірньої молитви». Звідси пояснюється подвійний розвиток:

1) На Заході в амврозіянському й іспанському обряді, вечірня жертва відноситься (до певної міри невідповідно) до засвічування лампад, що називалося «приносом світла».⁷⁴

2) На Сході більш природньо відноситься до жертви кадильної, так звана «жертва кадильна», яку супроводжає спів псалма 140, 2: «Нехай молитва моя стане перед Тобою, немов кадило, здіймання рук моїх, наче жертва вечерня». В Римі також уживається кадила, але ця жертва кадильна, подібно як і в ранній Богослужбі, має радше змисл згадки й заступництва святих і тому вибрано благодарний гімн Пречистої Діви Марії: «Величає душа моя Господа...» (Лк 1, 46-54), як пісню просьби про заступництво перед Господом Богом.

Ті літургійні переміни дозрівають, ростуть і завершуються головню в двох осередках церковного життя: в соборних храмах і в чернечих обителях (домах). Найвизначнішим осередком східнього чернецтва давнини була *Обитель св. Сави*, близько Єрусалиму. Там витворюється тип відправи, який згодом мав вирішальний вплив на оформлення нашої Вечірні. Вона, згідно з документами VI ст., мала такий вид:

Псалом 140, Ектенія Велика Просительна, Свте Тихий, Сподоби Господи, Нині Отпущаєши. На 103

Псалом є лише натяки, але документи з VIII ст. вже дають докази, що він став «Предначенательним», тобто Вечірню зачинаючим псалмом, будучи гімном посливи Бога. В склад тої Вечірні входять також: 16 Катізма з трьома «Слава» й «Аллилуя» зі змінними стихами на різні дні антифонного співу.

Найкращим зразком *Соборних Храмів* була на Сході церква *Св. Софії* в Царгороді. Тут Вечірня досягала своїх вершин з огляду на царя, що поруч патріярха брав участь у торжественних відправах. Вона мала покайний характер, починаючись Псалмом 6-им, за ним слідували 3 Антифони (Пс. 85, 92, 67) з відповідними припівами. Б кожний Антифон мав Малу: Ектенію, молитву й возглас. Дальше слідував Пс. 140, після якого диякон співав Ектенію з чисельними проханнями, а по ній слідував величавий вхід, прокімен, читання Св. Письма. Під кінець Ектенія з Молитвою й «Отпустительний Тропар».

На переломі IX-X сторіччя *Константинопольські Студити* започаткували велику літургійну реформу, щоб достосувати існуючі типи Вечірні до вимог чернечого життя. Вони з Єрусалимського Уставу прийняли Пс. 103, поставивши його на початку Вечірні, а з константинопольської усувають сталі антифонні псалми (85, 92, 67), а вводять змінні, за чергою щоденних катізм, які зачиналися в неділю 1-им псалмом «Блажен Муж». Ті сталі правила списали в окремій книзі: «Іпотіпозіс» - Устав.

Вечірня на Українських землях

Єрусалимський Устав св. Сави поширив свій вплив на Сході, захопив і Україну, де отці Володимирського Синоду (1274 року) намагалися довести до одообразности обряд Київської Митрополії. Згодом надійшла літургійна реформа константинопольського патріярха *Філотей Коккіна* (1354 - 55 і 1362 - 76), якого устав «*діятаксіс*» став у пригоді митрополитові *Кипріянові* (1380 - 1406). Ці дві течії спричинюють замішання й тому київські митрополити в сумнівних

справах одержують пояснення з Константинополя, в яких є виразні позначки Єрусалимського типікону з років 1274 - 1276. Що митрополит Кипріян у своїх літургійних починаннях брав під увагу також Єрусалим, видно з його «Служебника» 1379 року, наприкінці якого для більшої певності додано «Діятаксіс» Філотія. Згодом наступила черга літургійних видань, які завершив друкований устав новгородського архимандрита *Геннадія* (XIV ст.). На формування відрубного українського обряду мали вплив як Єрусалимські так Константинопольські літургійні приписи й він завершився щойно напочатку XVII ст. найперше серед Уніятів, як це видно з віленських видань Льва Мамонича (1617 - 1620 року), на яких опісля взорувався в своїй реформі Петро Могила (1629 - 1648р.). Після *Переяславської угоди* (1654 р.) московський патріарх запровадив послідовну чистку, щоб усунути окромишності українського обряду. Ця чистка, однак, не засягнула Української Католицької Церкви, в якій по нинішній час заховалися окремишності Українського Обряду, як церковних звичаїв, так і церковного співу.⁷⁵

Дух Вечірнього Богослуження

Дві речі служать темою вечірньої Богослужби. Найперше її *молитовне завдання*, що його підкреслюють *Апостольські Конституції*, бдягодарення - подяка Господеві: «Вечером складаємо подяку за те, що дав нам ніч на відпочинок від денної праці».⁷⁶ Цей мотив подяки, хоч із-за іншої причини, підхоплює св. *Василій Великий* у своєму правилі: «Закінчивши день, складаємо подяку за всі ті добра, що їх нам дано, або за те все, що ми доброго зробили, а рівночасно визнаємо те, що ми опустили, чи добровільно, чи недобровільно, чи навіть якогось тайного гріха, словом, ділом, чи в самому серці. Бога про те молитвами умолюємо».⁷⁷ Зі слів св. Василя виходить, що Вечірня має на меті дві речі:

а) Зложення подяки Господеві за всі ласки й добродійства, одержані протягом дня; та

б) одержання від Нього прощення всяких гріхів і провин, що їх людина допустилася за дня.

Покаянний характер Вечірні бере під увагу й св. Атанасій, автор трактату *Про Дівицтво*: «Коли надходить дванадцята година, відмов довшу молитву з дівами, твоїми подругами. Коли ж не маєш подруг, тоді сама відмов, бо Бог є присутній і слухає. Воно бо гарно проливати сльози в присутності Бога».⁷⁸ Подібно й св. Іван Золотоустий у своїх *Хрищальних Катехизах* порушує виключно покаянний характер Вечірнього Богослуження. По ранньому Богослуженні «кожен зі страхом і трепетом відходить до своїх обов'язків, і так проводить день, як той, що має тут знову вечером прийти, здати звіт Господеві з цілого дня й прохати прощення того всього в чому провинився. З огляду на те, ми маємо кожного вечора просити прощення того всього».⁷⁹ Для Золотоустого спів вечірнього псалма, пройнятий внутрішнім жалем, вимолює в Бога прощення й відпущення гріхів.⁸⁰ В своїй Гомілії на Псалом 140, він так висловлюється: «Отже не лише задля того (тобто вечірнього характеру) отці вибрали цей псалом, але так сказати б, наче якийсь спасенний лік і задосить учинення за гріхи установили вони, щоб які-небудь бруди чи плями ми одержали протягом дня, чи ми на ринку, вдома чи в якому іншому місці ми перебували, їх, прийшовши на вечірню, цією духовною піснею умивали. Вона бо є ліком, що те все нищить».⁸¹

Ті три елементи: прослава Бога, просьба про ласки й каяття за провини - лягли в основу Вечірні. Перша частина це - прослава Бога Творця, Дателя всякого добра. Друга частина це вислів всяких прохань. Третя ж, особливо тоді, коли лучиться з Литією, має покаянний характер. Та хоч ці три елементи маркантно виступають в окремих частинах, вони, звичайно, переплітаються впродовж цілого Богослуження, як то є в звичаю в наших Богослужбах.

Перша Частина Вечірні

Вступні обряди

Творцями обрядових приписів Вечірні були літургисти таких визначних осередків східного чернецтва, як *монастир Сави* й *Студіон*. Тому протягом сторіч вони мали зариси монастирської відправи. В означеному часі пареклезіярх (заступник еклезіярха) приступав до священика й поклоном повідомляв його про час відправи. Той, поклонившись настоятелю, відходить до царських врат та, поклонившись перед ними, входить у святилище, щоб одягнутися. Коли є диякон, тоді одержавши благословення своїх риз (стихаря й орара) від священика, одягається в них. А священик, коли це мала бути Велика Вечірня з Литією, одягає епітрахиль і фелон, коли ж сама Вечірня, то тільки епітрахиль. В тому часі захристиянин - паламар засвічував свічки. Коли, Вечірня з Литією, тоді всі свічки на престолі й перед намісними іконами, коли ж без Литії, тоді лише дві більші свічки на престолі й перед намісними іконами. Після того, коли має бути Вечірня з Литією, священик, відчинивши царські двері, обкаджує престіл, запрестольну ікону, намісні ікони, (церкву кругом - той звичай уже знесено офіційним приписом) і людей.⁸²

Цей обряд запалювання світла й обкаджування сягає своїм початком Старозавітних Часів, коли то в Єрусалимській святині кожного вечора приношено жертву світла, запалюючи семираменний свічник і жертву кадила (Вих 30, 8; Лев 24, 3). Світло горіло постійно: «Накажи синам Ізраїля, щоб принести чистої олії з розчавлених оливок для світильника, щоб тримати лампи засвіченими повсякчасно. Аарон поставить його назовні занавіси заповіту в наметі зборів, щоб з вечора до ранку горів перед Господом повсякчасно...» (Лев 24, 2с). А жертву кадила приношено кожного вечора й кожного ранку. В тих синагогальних Богослужбах брали участь спочатку й перші християни: «Петро й Йоан ішли в храм на молитву о дев'ятій

годині» (Діян 3, 1). «Щодня вони однодушно перебували в храмі, ламали по домах хліб і споживали з радістю в простоті серця» (Діян 2, 46). В Україні, де сходились дві течії, візантійська й єрусалимська, й перемогла на переміну одна то друга. Тому, що в Константинопольській Софії початок Вечірні (XII) належав до менше врочистих відправ, то священник відправляв її в епітрахилі й без диякона. Звичай цей слідний у нас ще в «Молебній Книзі», виданій у Києві (1699 року). «Положив священник кадило в кадильницю і благословляє глаголя, і обичну молитву: кадить святую трапезу, со епітрахилем окресть, яко обічай. І отдав диякону кадильницю, ізходить і стоїть на місті своєм в епітрахилі».⁸³ Патріярх Філотей у «Діятаксісі» (XIV сторіччі) приписує кадження дияконів, але за благословенням священника. Він обкаджує престіл, іконостас і всю церкву. Замітка в літургійних рубриках «хрестообразно», як завважає російський літургіст Скабалланович, походить від давнішого звичаю, коли кадильниця мала простий держак, «кація» без ланцюжків і тоді каджено хрестообразно. Зараз хрестообразність підкреслюється трьома кивками.⁸⁴ В нас було звичаєм, що священник, супроводжений дияконом зі свічкою, обкаджував усю церкву. «Творить довольно с кадилом во церкви обхождение».⁸⁵

Сучасний «Устав Богослужень» каже: «Диякон, тримаючи стихар і орар, підходить до священника й, наклонивши голову, каже: «Благослови, Владико...», той благословить зі словами: «Благословен Бог наш...». Диякон: «Амінь» і, одягнувши стихар, цілує орар і кладе його на ліве рамя. Священник, убраний в епітрахиль і фелон, що їх поблагословив і поцілував, відчиняє царські двері. Диякон виходить північними дверями, стає з засвіченою свічкою перед царськими воротами й взиває: «Повеліте!». Священник, поблагословивши кадило, обкаджує трапезу, запрестольну ікону, намісні ікони, наперед з правої, а потім з лівої сторони, хор і нарід, як приписано: в часі кадження диякон іде поперед нього з свічкою. І повертаючись до царських дверей, говорить легко, ледве чутно: «Господи,

благослови». ⁸⁶ Священик, віддавши кадильницю і ставнувши перед престолом, виголошує: «Слава святий і єдиносущній і животворящій і неподільній Тройці...» Відносно того возгласу Симеон Солунський (1429р.) заявляє, що ним священик «дає почин, щоб піснею славити Того, Хто є початком і кінцем усього...» ⁸⁷ Слав'янські устами додають до того возгласу ще й слова пояснення: «Отцу і Сину і Святому Духу...». Цієї форми вжито в наших Богослужебних Книгах на початку Вечірні з Литією й на Утрні. Проказуючи ті слова звеличання Пресвятої Тройці, священик робить метаніє (поклін) і кладе на собі знак святого хреста. Той звичай кладення хреста вже існував в давнину. Згідно зі свідкуванням *Тертуліяна*: «При кожному переході й порушенні, при кожному вході й виході, при одяганні та взуванні, на молитві за столом та в усяких інших випадках, накреслюємо на чолі знамено хреста». (Про кінець воїна, 3). *Св. Іван Золотоустий* в *Гомілії 87* на Матея згадує про знаменування уст і грудей, *Св. Єфрем Сирійський* проказує й супроводжуючі слова: «В ім'я Отця, Сина і Св. Духа». В *Каноні Іполита* подається спонука для цього побожного звичаю: «Позначає своє чоло знаменом хреста заради перемоги над сатаною та прослави Бога за віру. Це й Мойсей чинив, помазуючи одвірки кров'ю баранця...». ⁸⁸ За возгласом слідує відповідь хору: «Амінь», «Прийдіте поклонімся...» і Псалом 103-й «предназначательний».

Згідно з *Апостольськими Установами*, вихідною точкою був Пс. 104, званий світільним, за ним слідувала «Молитва Оглашених» (за катехуменів, біснுவатих, каянників...). Після неї (Ектенії) на завзив диякона підходили поодинокі повище вчислені класи людей до єпископа, що читав над ними відповідні молитви, клав руки й вони відходили. Оставались самі вірні й тепер диякон читав Ектенію, що була подібна до нинішньої Ектенії Великої й Сугубої. Слідувала просьба, що звалася Світільним, правдоподібно тому, що в ній згадувалося про вечірній час дня (нинішня наша Ектенія Просительна). Опісля єпископ, а то й священик читав

молитву, що звалася «Світільное Богослуження» - *Euchelichnike*, в якій величав Господа, що сотворив день і ніч, та просив прийняти подяку й дарувати вечір і ніч мирну й безгрішну. А тоді, подібно як передше оглашені, на завзив диякона, вірні підходили до єпископа чи сьвященника, а він читав над ними молитву, подібну до нинішньої Ектенії Просительної. В іншому місці Апостольських Постанов (Кн. XIV, гл. 5) згадується ще про «Славословіє», яке автор також зве «Вечірньою Молитвою», що є дуже подібна до нинішньої молитви «Сподоби, Господи». За тим славослов'ям слідувала пісня Симеона Богоприємця: «Нині отпущаєши...» і вона закінчувала Вечірню.

Згідно зі свідомством *Преподобного Пахомія* (398 р.), підчас Вечірнього Богослуження читалось 6 псалмів і 6 молитов. *Преподобний Кассіян* в V ст., описуючи Богослужбу єгипетських монахів, каже, що вони щоденно співали 12 псалмів, читали, чи пак слухали 2 Паремії, одну зі Старого, а другу з Нового Заповіту. (В свята й у час П'ятдесятниці обидві з Нового Заповіту). Між псалмами були молитви, які читав священник підчас ектенії, що її співав диякон, їх було тоді 11. Послідний псалом кінчали піснею «Аллилуя» і славослов'ям до Пресвятої Тройці, хоч, здається, те «Аллилуя» було тим славослов'ям - доксологією. В V ст. постають церковні пісні - гімни в честь Господа Бога й святих. Після псалмів слідували «паремії - чтенія».

Цікавий є устав *Бенедикта Нурсійського* (543 р.), який приписує брати на Вечірні 4 Псалми з антифонними приспівами, які звучали: «Услиши мя, Господи». Чи не буде то згадка на колишній припів, що його зараз маємо в двох перших стихах Пс. 140, або може то було всенародне Богослуження, коли після першого стаха Псалма нарід співав той припів: «Услиши мя, Господи». Крім псалмів, як уже згадувалося, були молитви, та який був їх зміст - невідомо. Певною речю, однак, є те, що зміст відповідав просьбам каянників, чи оглашених. На основі свідомства св.

Василія Великого, можна лише твердити, що вони називалися «світільними», тобто вечірніми.

Ще більше зближеною до нинішньої Вечірні була вона в VI - VIII сторіччях, як воно виходить із оповідання *Софронія* про єгипетську вечірню з кінця VI ст., чи з *Тактикону Нікона Чорногорця* (VIII ст.). Виходить, що в тих часах були ще тропарі на «Господи Воззвах» і «Світе Тихий». Доповненням до Вечірні того часу може бути *правило 90 Трулланського Собору* (692 р.), яке згадує про вхід священика в святилище на Суботній Вечірні. Як він виглядав, то подрібно про те не згадується, можна однак припускати, що він послужив початком нинішнього входу з його символікою. *Евхологій Гоара* XVII ст. покликується на 4 рукописи Вечірні, з яких один Барберинський з VIII сторіччя має 7 світільних молитов, які тепер священик читає підчас 103 Псалма. Різниця в тому, що ті молитви читалися голосно після деяких псалмів і вони наче б їх закінчували. З того приводу в деяких евхологіях вони записані як Молитви Антифонні. Крім того, Барберинський Евхологій вказує на інші частини Вечірні, як на псалом 103, Велику Ектенію перед «Блажен Муж», Малу Ектенію перед «Господи Воззвах...» на вхід, «Світ Тихий», Прокімен, Ектенію Просительну, «Нині Отпускаєши» Богородичен, так що вона вже мало що різнилася від нинішньої Вечірні. Сліди Вечірні, про яку повище згадано, а яку *Симеон Солунський* «Піснею» називає, задержалися в сьогоднішній *Посній Вечірні* зі св. Причастям, на так званій *Літургії Передшеосвячених Дарів*. Цікавою річчю є те, що згідно з *Симеоном Солунським* на ній усе співалося, за виїмком молитов і ектеній. Так то представлявся розвиток Вечірні в Греків.

Відносно *Нашої Вечірні*, то деякі відомості походять щойно з XIII сторіччя. Вона була дещо відмінна від нинішньої, тобто коротша, бо було лише 4 молитви. Три перші ті самі, що й зараз, а четвертою була нинішня 6-та й читалося її безпосередньо після перших трьох; або нею була нинішня 7-ма й відчитував її священик тоді, коли співалось «Нині отпускаєши». При вході

священик проказував: «Благословенно вхожденіє істиннаго (правдивого) Бога нашого». Диякон починав «Світе Тихий», а нарід продовжував той гімн.

Особливість Вечірні XIV ст. була в молитвах, яких тоді було вже 6, 7-ма входува, а 8-ма на Ектенії Просительній. В тому часі в службниках є нерівне число молитов, тобто 9, 10, а то й 11. Цікавим є те, що сьогоднішню 8-му молитву деякі службники кажуть читати в часі гімна «Сподоби Господи», а саму Вечірню зачинали возгласом «Благословенно Царство...». В XV ст. читання молитви підчас «Сподоби Господи» виходить з ужитку й Вечірня наближається до нинішньої. Всі молитви читалось перед іконостасом, різниця була тільки та, що нині священик виходить перед іконостас в епітрахилі, а тоді накладав його щойно перед царськими вратами, а підчас Ектенії Сугубої відчитувано молитву: «Приліжного Моленія».

Нинішня Вечірня

Розрізняємо чотири роди Вечірні:

1) *Велика Вечірня з Литією*, яку відправляється перед торжественними праздниками Господськими, Богородичними й празниками Святих Бдінних, то значить таких, яким устав приписує «бдініє - чування», хіба що приписує «Бдініє - Литію» на Повечерію. Наприклад на Різдво, Богоявлення. Так то Вечірня з Литією, з Утреною й 1-им Часом творили «Всенощное Бдініє - Цілонічне Чування»...

2) *Велика Вечірня без Литії*, що правиться перед Неділею й перед Святим Полиелейним.

3) *Мала Вечірня*, яку відправляється перед заходом сонця, тоді коли устав приписує брати *Велику Вечірню з Литією*. Вона то до певної міри заступає *Повечеріє* й *Полунощницю*, яких підчас Литії не береться. Проте, коли устав приписує *Повечеріє з Литією* (наприклад на Різдво), тоді Малої Вечірні немає.

4) *Повседневна Вечірня*, яка правиться в усі інші дні.

Начерк Великої Вечірні з Литією

В святилищі все світло засвічене, тобто всі свічки на престолах і перед намісними іконами. Священик входить до святилища, там робить приписані поклони, вбирає епітрахиль по верхній одежі, що його перед тим поблагословив, і фелон, який також поблагословив і поцілував там, де є хрест, та відчиняє царські врата. Опісля бере кадильницю, вкладає в неї кадило, благословить її й кадить святу трапезу з чотирьох сторін, запрестольну ікону й інші ікони в святилищі, предложення, ікони іконостасу, наперед з правої, а потім з лівої сторони, хор і нарід, як приписано. Після того входить у святилище й, станувши перед святою трапезою, проголошує: «Слава святій й єдиносущній і неразділимій Тройці, Отцю і Сину і Святому Духові, сьогодні й повсякчас і на віки віків». Хор відповідає: «Амінь!».⁸⁹

Грецький Евхологій і Слов'янські Миней приписують священикові брати лише епітрахиль. *Російські Типики й Нікольський* роблять різницю між світським священиком і монахом. Монахи кладуть лише епітрахиль, а світські священики ще й фелон. *Типик о. Дольницького* приписує брати лише епітрахиль, та коли взяти під увагу символіку Вечірні з Литією, тоді краще брати епітрахиль і фелон, а зрештою так приписує тепер *Устав Богослужень* (гляди нотка Ч. 1). Те благословення риз походить від того, що в грецьких требниках немає особливого благословення риз, тому бо благословиться перед кожним ужитком. Але в нас, тому що ризи благословимо особливим благословенням, так кожноразне благословення виходить бути злишнім.

Коли є диякон, або диякони, тоді підходять до священика, тримаючи стихар і орар і, наклонивши голови, кажуть: «Благослови, Владико...», а священик благословить, кажучи: «Благословен Бог наш, завжди й повсякчас і на віки вічні. Амінь», після диякон одягає стихар і цілує орар, вкладаючи його на ліве рамя.⁹⁰ Декуди, однак, є звичай, що диякон (диякони) проказують: «Повеліте!». Той возглас, чи радше завзив у

деяких грецьких і слов'янських текстах звучить радше: «Востаньте!», то значить, це був завзив до настоятеля, щоб повелів братії, чи вірним устати, тоже звучав: Повеліте встати!». В той спосіб він виразно підкреслює, що під час кадження вірні повинні стояти. Тоді диякон повертав у святилище і, взявши кадилицю, підходив до священника. Той вкладав кадило до кадилиці, а диякон (чи диякони) проказував: «Благослови, Владико, кадило». Той благословить кадило знаком хреста, проказуючи рівночасно молитву: «Кадило приносимо Тобі Христе Боже наш, як благовонний духовний запах. Прийми його в Твій пренебесний жертвник, а нам пішли ласку Твого Пресвятого Духа». При дальших благословеннях кадила, о. Дольницький у своєму Типіку каже проказувати лише: «Благословен Бог наш, нині й на всякий час і на віки віків. Амінь». Ця молитва разом із кадженням становить обряд кадження. По обкадженні, коли є диякон (чи диякони), стає перед царськими вратами й проказує? «Господи, благослови». Священик: «Слава Святій, Єдиносущній і Животворящій...». Після «Амінь» священник замикає царські врата, світло на престолі гасне, за винятком двох свічок.

Символіка

Початок Вечірні це - сотворення першої людини й її щасливе життя в раї. Але той стан не тривав довго, бо Адам згрішив і з його первородним гріхом духовна темрява поширилась по цілому світу. Це узмислює світло в святилищі. Небо замикає свої брами, символізоване замкненням царських врат. Священик, який представляє грішний люд, тільки в епітрахилі, з похиленою головою, опускає святилище (щасливий рай), стає перед царськими вратами й у покорі прохає Божого милосердя. У возгласі священника: «Слава Святій...» міститься програма цілого нашого життя. Нею є вічна слава Богові в Пресвятій Тройці. В тих перших словах Богослужби є зазначений спосіб молитви Східньої Церкви, а саме її соборність. Вірні не є лише слухачами, але беруть живу участь у

Богослуженні. На возглас вони відповідають словом: «Амінь!». Воно є єврейського походження, яке прийнялось у цілій католицькій Церкві. В первісному вигляді перекладу Святого Письма «Сімдесяти - Septuaginta» те слово є заступлене грецьким словом «alethos», або «genoito», то значить «добре», або «хай станеться» - «хай буде». Деякі з давніх отців Церкви вживали те слово «Амінь!», як певного роду клятву. В Богослуженнях слово «Амінь!» має потрійне значення:

а) Означає згоду, або одобрення говорячого, як наприклад у нашому случаю, та й в усіх возгласах.

б) В молитві означає просьбу, або бажання, як наприклад у Господній молитві «Отче наш...».

в) Коли молитва має характер обіту, тоді «Амінь!» означає намір сповнення обітниці. (Наприклад у присягах).

Слідує Псалом 103

Літургійні рубрики називають його «Предначена-тельний» тому, що він починає саму відправу й чергу тих псалмів, які входять у склад Вечірні. Цю назву він правдоподібно успадкував від Псалма 140, який у давнину зачинав Вечірню. В XI-XV сторіччях византійські літургисти намагаються розпочинати Вечірню псалмами покайного характеру, як, наприклад, Псалом 8, 67, 85, 92. Вони, однак, не відповідали вимогам що їх ставили давні отці, яким дав вислів *Симеон Солунський*: «Коли, отже, священник при жертівнику наче в небі перед Божим обличчям дав благословення, то оте «Прийдіте поклонімся...» мовить хтось заради побожності й зрозуміння... і проказує цілий псалом, яким благословиться Господа, оповідає про все Його діло сотворення й дякує за всеБ бо коли сутеніє, треба Богові за все подякувати».⁹¹

Введення до врочистого виконання того псалма є потрійне «Прийдіте поклонімся». В літургійних текстах воно появляється щойно на переломі XII-XIII ст., як парафраза Псалма 92, що належить до групи так званих літургійних псалмів і є запрошеннм вірних до

участі в святі. На це виразно вказує стих 2-6 «Прийдіте поклонімся Цареві нашому Богові. Прийдіте поклонімся Христові, Цареві нашому Богові. Прийдіте поклонімся й припадім (ниць на коліна) перед Господом Ісусом Христом, нашим Царем і Богом». Ці слова проказував настоятель спочатку низьким, а опісля щораз то вищим тоном. Це введення тісно в'яжеться з початковими словами Псалма 103, який появляється в час визволення з Єгипетської неволі й поселення в обіцяній землі. Обидві ті події сотворення й визволення стаються завдяки особливого діяння Божої всемогучости. Відносно того Псалма й загалом характеристики єврейської поезії, пише Скапареллі в своїй *Астрономії Старого Заповіту*⁹² є те, що природа є неначе відблиском монотеїзму, тобто охоплює всесвіт наче одну велику одність, яка містить у собі земну матерію й промінні небесні простори. Вона рідко зупиняється на окремих явищах, але зате любується в понятті цілості. Єврейські поети не представляють природи, наче б у ній було якесь окромишне існування, заради якого вона мала б право на звеличання. Природа для них являється в відношенні до тої «вищої сили», яка нею кермує. Природа для них це - впорядкований твір, вона - це слово живучого, всюди присутного, об'являючого в чудесних речах сотвореного світу - Бога Творця.

Місце Псалма 103 на початку Вечірні дуже вмісне. Протягом дня людина, працюючи головно серед природи, хоч і зайнята, все-таки менше або більше обсервує природу. Зате вечером, вже відпочиваючи по трудах дня, застановляється над тим, що завважала протягом дня. Той Псалом якраз спонукує її до такої застанови й взиває її душу до віддання слави Творцеві. Вправді є більше псалмів подібного змісту, як наприклад Пс. 8, 18, 28, 64, то в Псалмі 103-му діла Божі представлені найкраще, бо на підставі оповідання Книги Буття. В ньому є дві частини: Космогонічна й Контемплативна.

В 1-ій Частині - Космогонічній, автор розказує про сотворення світу. Стихи 2-4: Покликання до існування світла, вод, хмар, вітрів. Стихи 5-9: Виведення суші й моря, розмежування вод і закріплення суходолів. Стихи 10-12: наводнення землі джерелами й прозябання рослин і цвітів. Стихи 13-15: поява морських тварин, а на суходолі рослин, які достарчають людині харчів і напиту, тобто пшениці, вина та оливи. Стихи 16-18: населення небесних просторів птицями, а піль звірятами. Стихи 19-23: усталення днів і ночей та рік року.

В II Частині - Контемплативній об'являється справжня «філософія богословії». В очах надхненного автора душа людська немов безкрає море (Стихи 24-30). Стихи 31-34: життя, добробут і смерть усього, що живе на землі, в руках Божих, який радіє на вид своїх сотворінь і повсякчас піклується ними. То ж хай буде Йому слава повік. Погляд автора на людей, серед яких є багато грішників, що вносять нелад у цю гармонійну природу, спричинює бажання їх усунути з цього світу, щоб не псували тої чудної гармонії (Стих 35).

Псалом 103

«Благослови душе моя Господа! Господе Боже мій, Ти дуже звеличився! Одягнувся Ти величчю й красою, а в світло наче в одержу зодягнувся. Ти розіслав небо наче намет, водами покрив свої горниці. Поклав облаки собі на дорожжю й ходиш на крилах вітру. Вітри робиш своїми посланцями, а полум'я вогняне своїми слугами. Землю Ти оснував на її основах і вона не захитається по вічні віки. Безоднею, немов одержу, Ти покрив її, води стали над горами. Вони втекли перед Твоїми погрозами, налякалися грому - голосу Твого. Звелися гори, зійшли долини на місце, що його Ти їм призначив. Ти границю поклав, якої не переступлять, ані не повернуть, щоб покрити землю. Пускаєш джерела в ріки, які плывуть між горами. Напувають вони пільну звірину, дикі осли гасять ними свою спрагу. Над ними живе небесне птацтво й з поміж галуззя дає свій голос. Напуваєш гори зі своїх

горішних хоромів і плодами рук Твоїх насичується земля. Вирощуєш траву для худоби, а зела на вжиток людей. Щоб добували хліб із землі, вино, що веселить серце людини, олію, щоб блестіло обличчя, й хліб, що кріпить людське серце. Насичуються Господні дерева, кедри ливанські, що Ти їх насадив, там кубляться птахи. Бузькове гніздо перед веде серед них, гори високі для кіз, а камінь притулком для зайців.

Ти створив місяць, щоб зазначити пори, сонце знає свій захід. Ти наводиш темряву й надходить ніч, що в ній ворухаться всі лісні звірі. Левенята ричать за своєю здобичею, шукаючи собі в Бога поживи. Як тільки зійде сонце, вони ховаються й кладуться в своїх норах. Людина виходить на свою працю й на роботу аж до вечора. Як багато тих Твоїх діл, Господи, як мудро Ти їх усіх сотворив, повна земля Твого творива. Ось море велике й розлоге, а там повзунів без ліку, звірів малих і великих, там і кораблі проходять, і Левіятан, що його Ти створив, щоб йому гратись. Всі вони дождають від Тебе, щоб дав їм поживу в свій час. Коли ж даси їм, вони її забирають, коли розкриєш руку Твою, вони насичуються Твоїм добром. Коли відвертаєш своє обличчя, вони бентежаться, коли забираєш у них дух, вони гинуть і повертаються в свій порошок. Пішлеш дух Твій, вони створюються й Ти відновляєш обличчя землі. Хай буде слава Господня повіки, нехай радіє Господь своїми ділами. Він гляне на землю й вона задрожить, доторкнеться гір й вони димляться. Співатиму Господеві, поки мого життя, оспівуватиму Бога мого, доки житиму. Хай приємною буде Йому молитва моя, Господом радітиму. Хай зчезнуть зі землі грішники і безбожників хай більше не буде. А ти, душе моя, благослови Господа. Аллилуя!»

З огляду на величність і красу того псалма, співали його в давнину на *антифонний лад*, що полягав на виголошуванні стихів псалма разом із іншим дібраним стихом «іпопсалмом». Виголошували його два хори на переміну, що звалось «респозорним виконанням», бо спів другого хору був наче відповід-

дю, відзвуком співу першого. Залишкою такого антифонного виконання є ще й досі удержані два стихи псалма 140, де повторюється «іпопсалма»: «Услиши мя, Господи». Псалом закінчується славослов'ям: «Слава... і Нині...» і потрійним «Аллилуя... Слава Тебі Боже!» Це потрійне «Аллилуя - Слава Тебі Боже» залишилось ще й досі після «Блажен муж...».⁹³ Слово «аллилуя» є єврейського походження, значить («галилу-ія» - хвалить «ія», скорочення від Ягвег - Бог, той, що є!), його зараз вимовляємо з грецька: Аллилуя. Означало вони: «Хваліть, прославляйте Ягве» й тому воно знаходиться на початку й при кінці званих «Хвалительних Псалмів» (Пс 110-117). В нашому Богослуженні те слово «Аллилуя» з часом прийняло значення: «Хваліть Господа, який іде - приходить!» І під тим приходом розумілось другий прихід Христа - Спасителя під кінець світа - на страшний суд. Ця згадка про страшний прихід Христа - Суддю настрює людей поважно й тому те слово «Аллилуя» переважає в посних Богослужбах, а мало приходить у Богослуженнях Пасхальних - Воскресних. Та всі майже псалми в наших Богослужбах кінчаться таким Аллилуя, тому що майже всі вони мають покайний характер.

В Україні - Києво-печерській Лаврі ченці мали свій особливий спосіб виконання Псалма 103. Його починали вони низько й поступово підносили тон, так що кінцеві стихи набирали радісної величності.⁹⁴ Зараз співають його в нас на переміну два хори, чи клироси (крилоси), уживаючи в більшій святості особливого напіву, однак, даючи першенство зрозумінні змісту, а щойно в другу чергу мелодії. Вагу Книги Псалмів підкреслює вже св. *Василій Великий*: «Бо одне навчання пророків, інше ісповідників, інше ж закону, ще інше мають ті напівнення в Приповідках. Та Книга Псалмів містить у собі те корисне, що є в інших; предсказує майбутнє, пригадує минуле, дає закон для життя, підказує, якої поведінки слід придержуватись. А тут можемо знайти пояснене богословіє, пророцтва про Христову присутність у тілі, загрозу суду, надію вос-

кресіння, стах перед карою, обіцянки слави, об'явлення таємниць. Все те наче б у якомусь великому спільному скарбі складено в Книзі Псальмів».⁹⁵

Підчас рецитування чи співання Псальма 103 священик читав *Вечірні*, чи т. зв. *Світильні Молитви*. В перших сторіччях християнства вони були імпровізовані, подібно як і молитви під час Божої Літургії. То значить, священослужитель під натхнінням Святого Духа їх сам укладав.⁹⁶ По словам святого апостола Петра, вони мали бути прославою Бога, подякою: «Евхарістай» (висловом потреб - деезіс) і просьбою про інші «просевхай» (щоб осягнути мир Божий). «Ні про що не журіться, але в усьому появляйте Богові ваші прохання молитвою й благанням із подякою. Й мир Божий, що вищий від усякого явлення, берегтиме серця й думки ваші в Христі Ісусі» (Фил 4, 6с). Ті первісні молитви були переважно короткі, безпосередні й вони стали осередком Літургії. На переломі III-IV ст. появляються вже писані молитви: *Єфрема Сирина*, *св. Василія Великого*, *Івана Золотоустого*. Вони вже більше впорядкові й достосовані до обрядових форм. Щодо стилю, то найвище стоїть молитва *«Прихилення Голов»*, опісля *«Молитва Входу»*, а під кінець *Світильні Молитви*. Вони «euchai tou lichnikou» появляються вже перед IV ст.

За свідченням *Сильвії Етерії* в Єрусалимі Вечірня складалася з двох частин: I - з псальмів, гімнів і молитов; II - з участю єпископа з дальшої черги молитов, які змістом нагадують молитви з Вечірні в день П'ятдесятниці. Перша починається словами: «Безначальний Боже й безконечний Творче всього». В ній служитель прославляє Бога Творця вселенної й усіх сотворінь у ній, який веде людей протягом дня, щоб Він прийняв їхню вечірню подяку, дав мирний вечір і ніч безгрішну та щоб дарував життя вічне. Вона, здається, піддала літургістам *обителі Сави* в IV ст. гадку, щоб вечірні молитви збагатити Псальмом 103, який вклю чає все те в собі, будучи гімном на пошану Творця. *Авторам Студитської Реформи* IX-X ст. піддали гадку

повернути до Єрусалимських традицій.

Ті молитви священик починав читати щойно підчас проказування хором стиха: «Вся премудростию сотворил еси...». Чому якраз на цьому місці, важко сказати. Історичний огляд каже, що первісно не тут було їхнє місце, але вони були розкинені по цілій Вечірні. На це вказують возгласи нинішніх ектеній, які не є нічим іншим, як закінченням тих молитов. Їхнє розміщення можна так відтворити: перші *три молитви* йшли після антифонів; *4 і 5* належали в різні частини Великої Ектенії; *6-та* була молитвою Ектенії Сугубої, *7-ма* на «Сподоби Господи...»; *8-ма* на прихилення голів, або на «Нині отпускаєши...». Сталими щодо місця були тільки «*Антифонні Молитви*», інші змінювали місце в міру формування окремих частин Вечірні. З тих молитов тільки *8-ма* має зміст вечірньої молитви, інші є радше покайні, славословні чи просительні, які можна б читати кожного дня й у кожній порі дня.

Число молитов залежало від різних правил різних околиць християнства. Для єгипетських ченців існувало «*ангельське правило*» 12-ти молитов св. Пахомія. Арабські християни, орієнтуючись на велич відправи, брали *12 молитов*, або тільки *3 молитви*. Палестинські літургісти приймали *7 молитов*, *священну сімку*, що була символом повноти й досконалости. Студити в свою чергу приймали «*октоїхову систему*», тобто *8 молитов*, щоб у той спосіб устійнити відправу.⁹⁷ Цей процес закінчився головно між VIII - X сторіччям. Та на наших землях спочатку ця справа не була усталена, як про те свідчить митрополит Кипріян (1390 - 1405 рік) в листі до ігумена Анастасія: «На вечірні, - пише він, - молитов 6, а вихідня 7-ма, на закінчення вечірні 8-ма по возгласі». Але в служебнику *Петра Могили* з 1629 р. знаходимо таку замітку до *5-ої молитви*: «Цієї молитви немає в грецькому (тексті), з якого цей відступ узято, а ти, якщо бажаєш, читай». Така свобода вибору між 7 і 8 числом молитов збереглася в православних аж до видання Чернігівського Служебника в 1797 році. В нашій Українській Католицькій

Церкві вже на сто літ усталено 8 молитов.⁹⁸

Зміст вечірніх молитов не в'яжеться, бо кожна з них становить окрему цілість. Вийняток є перша молитва, бо залишається в сусідстві 103 псалма.⁹⁹ Всі вони, однак, мають спільний літургійний елемент, а саме - в своїх возгласах прославляють Пресвяту Тройцю, що є більше розвиненою формою «малого славослов'я», яке бере свій початок з жидівських молінь: «Благословен, о Господи, Боже Ізраїля, батька нашого по віки вічні! Твоя, о Господи, велич, сила, слава, вічність і пишнота, бо все, що на небі й на землі, Твоє! Тобі, о Господи, належить царство! Ти вищий над усе, як Владика!» (Хрон 29, 10с). Таких висловів уживали й автори Нового Заповіту, а передусім святий апостол Павло, якого висказ у листі до Римлян, звучить: «Все бо від Нього й для Нього. Йому слава на віки...» (Рим 11, 36) і він став зразком укладання послань для вірних. Наприклад св. Ігнатій Богоносець (107) пише, наслідуючи св. Павла: «Біг я закінчив у Христі Ісусі, нашому Господі, через якого й із яким слава Отцеві з Святим Духом на віки. Амінь». Такі послання відчитувано в часі молитовних сходин і вони мали вплив на імпровізовані молитви священослужителів, а згодом і на писані, як це слідно в Повчаннях Апостолів¹⁰⁰ і в Апостольських постановах.¹⁰¹

Вечірні - Світільні Молитви

Молитва І. Господи милосердний і ласкавий, довготерпеливий і вселаскавий, вислухай нашу молитву й будь уважний на голос нашого моління: подай нам знак доброти й спрямуй нас на Твою дорогу, щоб ми в Твоїй правді ходили. Звесели наші серця, щоб ми шанували Твоє святе Ім'я, Величний бо Ти й твориш чудні діла! Ти Бог одинокий і немає рівного Тобі між богами. Ти сильний у милосердю й лагідний у могутності, щоб помагати, потішати й спасати тих, які надіються на Ім'я Твоє святе. Тобі бо належить слава, честь і поклон, Отцеві, Синові й Святому Духові, нині й завжди й на віки віків. Амінь.

Молитва II. Господи, не суди нас у своїй суворості й не карай нас у гніві своєму. Але, лікарю й цілителю душ наших, чини з нами по своєму милосерді. Спрямуй нас до цілі, яку Ти намітив. Просвіти очі наших сердець на пізнання Твоєї правди. Й заради молитов святої Богородиці й усіх святих, даруй нам решту цього дня й ціле наше життя спокійне й безгрішне. Бо Твоя влада й Твоє є царство і сила й слава Отця й Сина і Святого Духа, нині й повсякчас і на віки віків. Амінь.

Молитва III. Господи Боже, згадай нас грішних і негідних слуг Твоїх, коли ми кличемо в Ім'я Твоє святе! Не заведи нас, що ждемо на Твоє милосердя. Дай нам усе, що просимо для нашого спасіння, Господи, й вчини нас гідними Тебе любити й шанувати з усього нашого серця й у всьому чинити волю Твою святу. Ти бо Бог ласкавий і люблячий людей, і ми віддаємо Тобі славу: Отцеві, Синові й Святому Духові, нині й повсякчас і на віки віків. Амінь.

Молитва IV. О Ти, якого святі сили безустанними піснями й безупинними славослов'ями прославляють. Сповни наші уста Твоєю хвалою, щоб ми прославляли Ім'я Твоє святе. І дай нам частку в наслідді з усіми тими, що дійсно Тебе шанують і сповняють заповіді Твої заради молитов Пресвятої Богородиці й усіх святих Твоїх. Тобі бо належить всяка слава, честь і поклін Отцеві, Синові й Святому Духові, нині й посвякчас і на віки віків. Амінь.

Молитва V. Благословенний Ти, Всемогутній Господи Боже, що знаєш наші гадки, що передбачуєш наші потреби ще заки ми просимо, чи їх пізнаємо. Ти сам, предобрий Царю й любителю душ, обдаруй нас Твоїми численними ласками, щоби ми з чистою совістю могли прикликати Ім'я Твоє. Й не вводи нас у спокусу, але визволь нас від зла. Бо Тобі належить слава, честь і поклін: Отцеві, Синові й Святому Духові, нині й повсякчас і на віки віків. Амінь.

Молитва VI. Господи Боже, що в своїй пречистій долоні все удержуєш, що так довго зносиш нас усіх

і жалієш над нашими (гріхами) злими вчинками. Згадай на своє милосердя й на ласку свою: відвідай нас у Твоїй доброті й дозволь решту цього дня уйти різних підступів лихого. Й ласкою Твого Святого Духа збережи наше життя безгрішним. Заради милосердя, ласк і любови до людей Твого єдинородного Сина, з яким Ти є благословенний разом із Твоїм всесвятим, добрим і життєдайним Духом, нині й повсякчас і на віки віків. Амінь.

Молитва VII. О величний і пречудний Боже. Ти в своїй незглибимій доброті й багатому провидінню всім кермуєш. Ти дарував нам земні добра й тими добрами якраз заручив нам обіцяне царство. Й як Ти допоміг нам охоронитися від зла минулу частину дня, дай нам і решту вечора й надходячу ніч бездоганно перейти, перед Твою святою славою, прославляючи Тебе нашого єдиного, доброго й люблячого Бога. Ти бо справді є нашим Богом і ми віддаємо Тобі славу, Отцеві, Синові й Святому Духові. Нині й повсякчас і на віки віків. Амінь.

Молитва VIII. О величний і всевишній Боже. Ти самотній безсмертний, що живеш у неприступному світлі. В Твоїй премудрості Ти сотворив цілий всесвіт, відділив світло від темряви, віддав сонцю владу над днем, а місяцеві й зіздам над ніччю. Дозволив нам грішним у цей час випередити Тебе піснями й принести Тобі вечірню прославу. Ти сам, любителю людей, спрямуй наші молитви, як кадило перед Тобою й прийми їх як милий запах. Даруй і нам теперішній вечір і надходячу ніч тихими, зодягни нас у зброю світла. Вибав нас від вічного страху й від усякої речі, що приходить у темряві. Дай нам сон, що його призначив Ти нам на відпочинок від нашої перевтоми, вільний від усяких диявольських марев сонних. Так Владико, Дателю всякого добра, щоб і на ложах наших, ми, жаліючи за гріхи, згадували Твоє пресвяте Ім'я. Й просвічені наукою Твоїх заповідей, ми встали (вночі) з душевною радістю, щоб прославляти Твою доброту, приносячи молитви й моління Твоєму милосердю за гріхи наші й усіх лю

дей Твоїх, яких відвідай у Твоєму милосерддю, заради молитов Пресвятої Богородиці. Ти бо добрий і милосердний Бог і Тобі славу заносимо Отцеві, Синові й Святому Духові, нині й повсякчас і на віки віків, Амінь.

Світильні молитви є подібні до себе возгласами, ними, однак, разом від себе різняться, бо ті залежать від місця, в якому молитва знаходиться. Й так, молитви *1-ої Частини Вечірні*, що має головню звеличний характер, возгласи *двох перших молитов* віддають поклін, пошану й славу Богові й прославляють його могутність, царство й силу.¹⁰²

Друга Частина Вечірні, яка має просительний характер, в возгласах своїх молитов від 3-ої до 6-ої віддає славу й честь «доброму й милосердному Богові, чоловіколюбцеві».¹⁰³

III Частина Вечірні *покаянного характеру*, тому возглас 7-ої та 8-ої молитви звертається до «нашого Бога доброго чоловіколюбця».¹⁰⁴

Світильні Молитви читає священник перед іконостасом, тобто на видному місці. В давнину, ще як не було іконостасів, а тільки перегородка, баю страда з хвірткою, Етерія згадує, що священник виходив перед хвіртку й там відмовляв цю молитву. Подібно й тепер він виходить перед іконостас у епітрахилі, як представник вірних своєї парафії, і там відмовляє Вечірні Молитви.

Ектенія Велика - Мирна

По відспіванні псалма 103 й по відчитанні світильних молитов слідує Ектенія. Це слово грецького походження «ekteino» розтягати, тобто протяжна, наполеглива й благальна молитва. Складається вона з 10 -12 прохань, називається Мирна, тому що в ній кілька разів приходиться слово «мир - спокій». Не можна твердити, що в ній конечно має бути 12 прохань, хоч би з того приводу, що в Евхології Гоара на Службі Божій Передшеосвячених Дарів вона має лише 10 прохань, бо в ній немає моління за світську владу. Найстаршим зразком такої молитви є лист папи

Клименту (+ 95р р.) до Коринтян. В ньому подана ціла черга прохань: «Благаємо Господа, щоб був нашим помічником і заступником». Дальше вживає таких висловів, як у Ектенії: «Заступи... помилуй... ізціли... визволи ув'язнених... піднеси хворих... дай однодушність і мир начальникам і правителям... подай, Господи, здоров'я, супокій і добробут...». Це була одна суцільна молитва, яку вважають «Евхаристійною Молитвою» й вона стала зразком інших молитов. В перші сторіччя християнства цю молитву виголошував диякон, щоб вірні її слухали й приватно молились. Тому, однак, що такий спосіб втомляв і розсівав вірних, її поділено на т. зв. «Сінапте» складну молитву, як вона зараз виглядає, тобто на взір коротких возгласів, на які вірні відповідали, беручи в той спосіб участь у Богослужбі.

Таку «Сінапте» знаходимо в *«Господньому Заповіті»*, яка починається слідуючими словами: «Помолімося Господеві Богові, Спасителеві нашому Ісусові Христові». Потім слідує 24 прохання: про мир із неба, про віру, однодушність, витривалість у терпіннях; про апостолів, пророків, ісповідників, єпископів, пресвітерів, дияконів, пресвітерес, піддияконів, вірних оглашених; про державу, мир і владу; про весь світ, про подорожних на суші й на морю, про переслідуваних за віру, за покійників і тих, що працюють на полях і в горах, за всіх присутних на Богослуженні. Двадцять четверте прохання - це завзив вірних: «Помолімося, благаймо Господа, щоб прийняв наші молитви». Двадцять п'яте також відносно присутних вірних каже: «Устаньмо в Святому Дусі, щоб ставши мудрими, ми зростали в Його благодаті... молимо Господа, щоб прийняв наші молитви». Той заклик свідчить про те, що вірні правдоподібно навколошках відмовляли цю ектенію.¹⁰⁵ Апостольські Постанови мають: «Встаньмо! Наполегливо помолившись, самі себе й один одного передаймо живому Богові його Христом». На кожне прохання, згідно з Апостольськими Постановами, нарід відповідав: «Господи, помилуй». В пізніших сто-

річчях число прохань зведено до 12-ти й додано ще один зворот до Богородиці, щоб за її посередництвом і заступництвом «передати самих себе і все наше життя Христові Богові».¹⁰⁶ На ті прошення Апостольські Постанови приписують хорові відповідати: «Господи, помилуй!» Ця відповідь є властивою, короткою, але за то змістом багатою молитвою. Вона містить у собі признання нашої гріховности й немочі, та й сильну надію, що милосердний Господь допоможе нам у нужді й злиднях нашої душі й тіла. Ця коротенька молитва має давню традицію, бо приходить уже в Старому й Новому Заповіті.¹⁰⁷ В Літургії вона є не лише просьбою, але й підтвердженням того, про що священник просить, щось подібно, як і слово «Амінь».

Ектенія Мирна

В мирі Господу помолімся.

Хор, або вірні після кожного прошення: «Господи, помилуй!»

За мир з висот і спасіння наших душ Господу помолімся.

За мир усього світу, добрий стан святих, божих церков і з'єднання всіх, Господу помолімся.

За святий храм цей і тих, що з вірою, благоволінням і страхом Божим входять до нього, Господу помолімся.

За святішого, вселенського Архиєрея нашого (ім'я) Папу Римського і за Блаженнішого Верховного Архиєпископа нашого Кир (ім'я) і за Преосвященнішого Митрополита нашого Кир (ім'я) і боголюбивого Єпископа нашого Кир (ім'я), чесне пресвітерство, у Христі дияконство, за весь причет і людей, Господу помолімся.

За Богом бережений нарід наш, за правління і все військо, Господу помолімся.

За город цей (за село це, за святу обитель цю) і за всякий город, країну й за тих, що вірою живуть у них, Господу помолімся.

За добре поліття, за врожай плодів земних і часи мирні, Господу помолімся.

За плаваючих, подорожуючих, недужих, страждаючих, полонених і за їх спасіння, Господу помолімся.

Щоб вибавитися нам від усякої скорби, гніву й нужди, Господу помолімся.

Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю.

Пресвяту, пречисту, преблагословенну, славну Владичицю нашу Богородицю й завжди Діву Марію, з усіми святими пом'янувши, самі себе й один одного і все життя наше Христу Богові віддаймо.

«Тобі Господи».

Бо Тобі належить усяка слава, честь і поклін, Отцеві й Синові й Святому Духові, нині й повсякчас і на віки віків.

«Амінь».

В давнину властивим служителем Вечірні був священник. Літургійні рубрики аж до кінця XIV ст. поручали початкове кадження й виголошування Ектенії виключно священникові, а диякон виступав щойно в другій частині. Завдяки патріярхові Філотееві, поволи впроваджено диякона в першу частину Вечірні, доручаючи оце: «По закінченні світильних молитов (священник) виголошує Велику ектенію, а диякон на третьому Антифоні Псалтиря одягається й проказує Малу Ектенію». Пізніші слов'янські рукописи мають вже рубрики, схожі на теперішні. «Священик, або диякон проказує Велику Ектенію».¹⁰⁸ Теперішній устав каже: «По скінченні Псальма 103, диякон виходить північними дверми і, віддавши честь священникові, робить малу метанію й зачинає: «Миром, Господу помолімся...» Священик, по скінченні псальма, повертає до святилища перед святу трапезу й там докінчує Вечірні Молитви. По возгласі: «Бо Тобі належить...» диякон, також зробивши малу метанію, повертає південними дверми в святилище й стає праворуч священника».¹⁰⁹

Катізми

Слово «Катізма» походить від грецького слова «katidzo», значить сидати, тому що вірні звичайно сиділи підчас «Паремій» - читання відступів Святого Письма, яке слідувало після псалмів. З часом, однак, витворився звичай сидіти також від час рецитуння псалмів. Звичай ділити Псалтиря (Псалмів 150) на 20 Катізм із підподілом на три «Стадії», або «Слави» бере свій початок у 17-му Каноні Ляодикійського Собору (343 - 381). Деколи один псалом творить цілу Катізму, як наприклад Псалом 118, але й він є поділений також на 3 Антифони-Стадії, що відділені від себе «Славами» - «Слава Отцю і Сину і Святому Духу...». Цей поділ впроваджено на те, щоб уникнути монотонії в рецитунні псалмів. Протягом тижня на всіх Богослужбах відчитується цілий Псалтир, тобто 20 Катізм, протягом Чотиродесятниці - Великого Посту відчитується його два рази. Протягом Страсного Тижня відчитується Псалтир один раз, і то протягом перших трьох днів, за виїмком перших 3-ох Катізм і 17-ої Катізми (Пс 118). Псалми 119 - 133, так звані «Степенні Псалми», відчитується на Вечірні Страсного Тижня кожного дня. На Вечірні поділ відчитування Катізм є слідуочий: в Неділю завжди Перша Катізма, в Суботу 18-а. Від Неділі Томиної до Воздвиження, від Різдва до Богоявління, у М'ясопусному й Сиропусному тижні, від понеділка аж до п'ятниці читається що третю катізму (6, 9, 12, 15). У П'ятий Тиждень Великого Посту окремі катізми. Від Воздвиження до Різдва й від Богоявління до Шостого Тижня Великого Посту й у Страсний тиждень кожного дня тільки 18-у Катізму.¹¹⁰

Пояснення дбайливого розподілу Псалтиря має св. Василій Великий, кажучи: «Мені здається, що слова пророка через побудову того органу мали ось яку глибоку й розумну мету: показати, що люди, обдаровані добрим і доладним духом, спроможні легко знайти дорогу до небесних речей».¹¹¹ Його гадки продовжує св. Амврозій у своєму коментарі на «Блажен Муж», кажучи, що під впливом пояснень св. Васи-

лія в людей зроджується особлива пошана до Псалтиря. Для Ізраїля він був *народною епопеєю*, для новозавітних борців Христа *духовним співаником*, а для чернецтва *духовним провідником*.¹¹² Крумбахер у своїй *Історії Византійської Літератури*, пише: «Зокрема псалтир входить у священні обряди, як їхня життєва частина. Він завжди становив собою скелет Богослужби ще з юдейської епохи, та з перших часів Церкви аж до нас, тим то він був і є літургічною книгою в найвищій мірі».¹¹³

Християни перейняли псалмоспів із синагогальних Богослужб, виключаючи з нього супровід музичних інструментів. Св. Климент свідкує: «Щоби прославляти Бога вживаємо тихомірне слово, ми не вживаємо давньої псалтирі, ані труб, ані флету, що було в звичаю в жидів» (Іс. Нав. 6, 4; Неем. 12, 27; 35, 41; 1 Хрон 15, 16 -24).¹¹⁴ Воно полягало на тому, що псалми проказував один із канонічних співаків, згідно з 15 Канонам Ляодикійського Собору, та тому, що участь народу домагалася більшої активності, автор *«Псевдоапостольських Постанов»* знаходить таку розв'язку: «Гімн Давида нехай співає чтець, а нарід хай підспівує останню частину стиха».¹¹⁵ Підспівувати з грецька значить «*hypopsallein*», тому й такий спосіб співання псалмів «Гіпопсальмою». Цей спосіб співання чи рецитування псалма згодом розвинувся, так що замість закінчення того самого псалма нарід співав слідуючі стихи того самого псалма, або вибрані стихи іншого псалма, а то й самими учасниками створені короткі молитви. Такою «гіпопсальмою» був Псалом 148: «Всяке дихання (сотворіння) хай хвалить Господа», чи Псалом 135: «Бо на віки милосердя Його». Псалом 118: «Я Твій, Господи, спаси мене!» При виборі такої гіпопсальми додержувалися гадки св. Івана Золотоустого: «Щоб нарід, якщо не вміє цілого псалма, підспівував із псалма якийсь найкращий стих, що включає в собі високу науку, щоб із того нарід добував собі поучення».¹¹⁶

Крім цього, рівнобіжно вживано «антифонного

способу» псалмоспіву. Учасники ділилися на два хори, які на череміну співали поодинокі стихи псалма. Його християни запозичили з грецької сцени. Першим, що його в церкві застосував, був св. Ігнатій Мученик (107 р.). А св. Методій (310) написав «Священну драму» 24 строфи акростиху, яку Текля разом із хором дівиць виконала в церкві. Св. Василій Великий удосконалив той спосіб співу й став одним із найвизначніших його поширювачів.¹¹⁷ Пізніше антифонний спів виконували два добірні хори, а нарід співав лише «гіпопсалму».¹¹⁸ В цю систему псалмоспіву входить і Катізма: «Блажен Муж». Перше свідоцтво про його існування на Вечірні дає Іван Монах (+ 607 р.) у «Духовному Лузі», де описує свою зустріч з Аввою Нілем.¹¹⁹ Рубрики часослова монастиря св. Сави з VIII ст. ставляють першу катізму на початок кожної відправи, а Студитські Устави XI - XII ст. кажуть її брати в неділю і до всіх антифонів додавати «Аллилуя».¹²⁰ У грецькому обряді на «Блажен Муж» береться «Аллилуя» тільки один раз, а за Київським звичаєм три рази.¹²¹ В рукописах XVI ст. співаються лише вибрані стихи трьох псалмів: 1 Пс 1, 6; 1 Пс 2, 12; 3 Пс 8, 9.¹²²

Відносно напіву св. Теодор Студит (IX ст.) у «Діянозіс», Нарис Богослужб, приписує, що в неділі й свята «Блажен Муж» співається на 8-ий глас, Слав'янські Рубрики з XIV ст. прецизують цю рубрику приписуючи, що 1-ий антифон співається на 8-ий глас, а дальші два на глас дня.

У нас із 1-ої Катізми вибрано: Пс 1, 1: «Блажен чоловік, що за порадою безбожників не ходить». Пс 1, 6: «Бо про путь праведників Господь дбає, а путь безбожників пропаде». Пс 2, 11: «Служіте Господеві в страсі й радуйтеся йому в тремтінні». Пс 2, 12: «Блаженні всі, що покладаються на Нього». Пс 3, 8: «Устань, Господи, спаси мене мій Боже». Пс 3, 2: «О Господи, як дуже намножилось тих, що мене переслідують». Пс 3, 9: «У Господа спасіння й на Твоїх люддей благословення Твоє». Після кожного стиха слідує потрійне «Аллилуя». Катізма закінчується Доксологією й потрійним «Аллилуя, Слава Тобі, Боже».

Первісні християни старалися розуміти зміст псалмів і тому точно й виразно їх проказували. Вони звертали увагу й на мелодію, бо в ній, як навчає св. *Василь Великий*, вбачали могутній виховний засіб: «Силоміць накинута навчання не спроможе дати тривких овочів, але те, в нашого духа проникає з любов'язністю й приємністю, закріплюється там із більшою тривкістю. А спів якраз має бути те, що з любов'язністю і приємністю входить у людину й вносить зі собою абстрактні правди».¹²³

Устав звичайно розрізняє на Вечірні подвійну Катізму: «Блажен Муж», *Першу Катізму* й *Рядову Катізму*: «Блажен Муж...». Тобто розуміє або цілу Катізму, або її перший антифон. Цілу першу Катізму, згідно в нас, тепер вибрані стихи тої Катізви береться в суботу вечора під неділю, без огляду на те, який святий чи празник випаде. В порядку укладу Катізм підчас поодиноких Богослужб: *Перша Катізма* є рівночасно *Рядовою Катізмою* в суботу на Вечірні. В нас тепер беруть тільки стихи вибрані з Першого Антифона тої Катізви. Та воно неправильно, бо належить брати вибрані стихи з цілої Першої Катізви. А *Перший Антифон Першої Катізви* береться на Вечірні тоді, коли припадає празник Господський Богородичний, Св. Бдінний, або Св. Полиелейний. Перший Антифон 1-ої Катізви береться на Вечірні в ті празники, тому що зміст того антифона найкраще годиться з символікою Вечірні з Литією - Всенощним.

Символіка Початку Вечірні з Литією

Символіка є слідуюча. Спочатку блаженний стан прародичів символізує ясне світло в церкві. Відчинені царські врата - це небо, відкрите для перших людей і їхніх могутніх нащадків, коли оставатимуться в стані ласки освячуючої. На жаль, однак, той стан не тривав довго, бо перша людина згрішила. Тому світло в церкві гасне. Царські врата - доступ до неба - замикаються й нещасний рід людський остає в темряві гріха. Туга за первісним щасливим станом пробивається

в словах Катізми: «Блаженний муж, що за порадою безбожних не ходить». Надія на поміч Божу пробивається в дальших стихах: «Устань, Господи, спаси мене, мій Боже...», «У Господа спасіння й на людей Твоїх благословення Твоє».

Згідно з Єрусалимським Уставом в суботу вечора все відправляється Всенощне, де ця Катізма знаходилась, то ж і не диво, що вона перейшла на всі Вечірні. Треба нам знати, що багато святих, які зараз уже не є «бдінними», такими були в давнину, а на деяких територіях ще й досі осталися бдінними, то ж не диво, що ця Катізма стала неначе власністю Великих Вечірнь. На *Вечірнях Повседневних* - щоденних, коли випаде звичайний, тобто не полиелейний, або бдінний святий, береться *Катізма Рядова*, то значить ця, яка по порядку випадає. Жодної Катізми немає на Вечірнях Празників Господських (хіба, що вони випадуть у неділю, або понеділок), як також на Вечірнях, які слідують по всенощнім - по Литії. Устав каже: заради труда литійного Катізма відпадає. Проте, в неділю вечора нема Катізми, тому що принайменше згідно з давньою практикою в суботу вечора на неділю випадає Вечірня Велика, тоді буде Катізма рядова. Відносно того Устав розрізняє час *Чотиродесятниці* - *Великого Посту* й поза нею. Тому що в час Чотиродесятниці є інший поділ Катізм протягом першого до четвертого тижня, а інший протягом п'ятого тижня, коли є Канон Андрея Критського. В *Світлий Тиждень*, тобто після Великодня, Катізм цілком немає. Та різноманітність у поділі Катізм в часі Чотиродесятниці походить від того, що в ній беруться катізми не лише на Вечірнях і Утрнях (на яких є по три катізми), але також і на Часах. Звичайно, протягом року Катізми беруться лише на Вечірнях і Утрнях. Відносно відмовлювання Катізм, заходить різниця між Першою Катізмою й іншими Рядовими Катізмами. Рядові Катізми читається так, як є в Псалтирі, підчас коли *Перша Катізма співається* й кожний стих кінчиться піснею «Аллилуя!». Це є, правдоподібно, залишок давньої «гіпопсальми».

Велика Вечірня без Всенощного - Литії

Коли ж Велика вечірня без Всенощного (Литії), чи Вечірня Повседневна або Мала, тоді її початок є йнакший. Царські врата не відчиняються. На трапезі засвічені тільки дві свічки, а священник, узявши епітрахиль, стає перед святою трапезою й, зробивши метанію, виходить північними дияконськими дверми перед Царські Врата й, зробивши метанію, зачинає Вечірню возгласом: *«Благословен Бог наш, завжди й повсякчас і на віки віків. Амінь»*. Тим возгласом зачинається більша частина наших Богослужб і всяких благословень. Він висказує прославу єдиному Богові, що є провідною гадкою кожного Богослуження. Після нього слідує *«Начало Обичне»*, тобто звичайний початок кожного публічного моління. Те начало обичне стало також початком наших приватних молитов і може стати дійсно щоденною молитвою християн. Після возгласу слідує: *«Слава Тобі, Боже наш, слава Тобі!»* Найважлишою річчю є, щоб люди - розумні істоти на землі, віддавали Богові не тільки в своєму імені славу Богові, але також у імені цілого сотвореного світу, який тільки своїм існуванням прославляє свого Творця. В молитві *«Царю небесний...»* наша гадка звертається до Святого Духа, гіпостатичної (особової) любови Отця до Сина й Сина до Отця, про якого Ісус Христос сказав, що Він, прийшовши, навчить нас усього: *«А Утішитель, Святий Дух, якого Отець і Ім'я моє зішле, той навчить вас усього й пригадає вам усе, що я вам казав»* (Йо 14, 26). Його ми просимо, щоб прийшов і, замешкавши в нас, навчив нас у даному Богослуженні чи в нашій молитві, гідно помолитися. Ця молитва *«Царю небесний»* постала правдоподібно тоді, коли Церква определила науку про Третю Особу Божу. Вона є одною зі стихир на Стиховні в празник Зіслання Святого Духа - П'ятдесятниці. Її нинішній вигляд походить правдоподібно з IX сторіччя. Можливо, що її автором є *Теофан Начертанный* (IX ст.), творець канона Святого Духа, який береться на Повечерію в Понеділок Святого Духа.

Слідує «Трисвятоє»: «Святий Боже, Святий кріпкий, Святий безсмертний, помилуй нас!» Про походження тої пісні в честь Пресвятої Тройці є дві легенди. Одна каже, що один хлопець, який у час землетрусу в Царгороді був піднесений угору, чув її, як нею ангели славили Триєдиного Бога. Інша знову легенда каже, що Йосиф із Ариматеї й Никодим співали її, коли хоронили тіло Спасителя й тому зараз є звичай співати її підчас похоронів. В кожному разі вона є східно-грецького походження, на що вказує хоч би те, що її співається в латинській церкві, коли раз у рік підчас латинської Літургії співається її по-грецьки. В нашому українському обряді співає її по-грецьки єпископ підчас Архиєрейської Служби Божої: «Гґґіос го Теос, Гґґіос ісхірос, Гґґіос атанатос, елейсон гімон».

Складається вона з пісні: «Свят, свят, свят» і з Псальма 42, 3: «Душа моя жадає Бога сильного й живого». Отже, *Святий Боже* це зворот до Бога Отця, бо Він є джерелом, від якого родиться предвічний Син та від якого через Сина походить Дух Святий. *Святий Кріпкий* відноситься до другої Особи Божої - Бога Сина. Він бо є особовою мудрістю й силою Божою, як те проповідує св. ап. Павло: «Ми проповідуємо Христа розп'ятого, ганьбу для юдеїв і глупоту для поган, а для тих, що покликані чи юдеїв чи греків, Христа Божу могутність і Божу премудрість» (1 Кор 1, 23с). *Святий Безсмертний* відноситься до Святого Духа, бо життя, а головно надприродне життя, походить від Нього, Він бо животворний - життєдайний. Він то оживив Христа, який був тілом помер за наші гріхи: Христос «умертвлений тілом, але оживлений в душі, в якому Він пішов проповідувати навіть тим духам, що в темниці...» (1 Петра 3, 18). Щоб зазначити одність Пресвятої Тройці, молитва закінчується числом одиничним: «помилуй нас!».

Слідує знову «Доксольогія» «Слава Отцю і Сину і Святому Духу...», прослава Пресвятої Тройці, що її кажуть деякі, уложив *Мелетій єпископ Антіохійський* (+ 381) на опрокинення деяких єресей, а головно Аріян,

які перечили родження Бога Сина від Бога Отця; вони вважали Ісуса Христа сотворінням Божим. Опрокидував Мелетій також Савелія, який твердив, що Пресвята Тройця це одна Особа Божа. Для кращого зілюстровання тої правди й підкреслення Пресвятої Тройці слідує Молитва: «Пресвята Тройце, помилуй нас, Господи очисти наші гріхи; Владико прости наші беззаконня; Святий відвідай і злікуй наші немочі, заради імені Твогого». В ній Бог Отець є Господом, Бог Син - Владикою, о Бог Дух - Святим. Три особи Божі приходять під одним присудком в однині - помилуй нас! Ця молитва задушевної просьби прощення гріхів приготує вірних до Господньої Молитви: «Отче наш...». Її ще випереджує потрійне «Господи помилуй» для зазначення, що прощення наших гріхів це діло Божого милосердя. Після цього слідує ще одна мала Доксологія Пресвятої Тройці: «Слава Отцю...»

Отче наш.. Цю молитву уживали християни в Богослужбах уже від найдавніших часів. Уживали її при хрещенні, а саме - читав її новоохрищений, виходячи з «купілі хрещення».¹²⁴ Тому й звали її «*Молитвою віруючих*». А була завжди получена з Божественною Літургією. Бо Літургія, це безкровна жертва, получена зі Св. Причастям «*Небесним Хлібом*», то ж до Евхаристийного Хліба відносили прошення «хліб наш насущний - *Super-substantialis* - дай нам сьогодні» (Мт 6, 11).¹²⁵ Виголошування молитви Господньої було різне в різних церквах. На *Сході* читав її, чи пак рецитовав її священик разом із народом. В *латинській Церкві* рецитовав сам священик. Деінде священик проказував кожний член Господньої молитви, а нарід по кожному прошенні говорив «Амінь», наче даючи згоду на них. Вірні уживали Господню молитву в своїх щоденних молитвах, а *Апостольські Постанови* приписують її брати хоч три рази денно в честь Пресвятої Тройці. Св. *Амврозій* в своєму творі «*О Дівіцтві*» поручає брати цю молитву після кожного псалма, йдучи на спочинок. Намає такої Богослужби, де б ця молитва не приходила, та з особлившою торжественністю вона приходить на

Божественній Літургії і то перед Св. Причастям. На Вечірні приходить вона два рази, на початку в Началі Обичнім і під кінець, перед тропарем. Коли взяти під увагу устрій *«Начала Обичного»*, треба погодитися з гадкою о. Т. Мишковського, що просьби Господньої молитви звертаються також до поодиноких Осіб Пресвятої Тройці. Й так, перша й черверта просьба звертається до Бога Отця; друга й п'ята до Бога Сина, а третя й шоста - до Бога Духа Святого. Так звана, сьома лучиться з шостою в одну: «Не введи нас у спокусу, але визволь нас від злого» (Мт 6,13).

Господня молитва є записана в Матея 6, 9 - 13 і в Луки 11, 2 -4. Ми вживаємо тексту Матея з возгласом: «Бо Твоє є цраство і сила і слава Отця і Сина і Святого Духа, нині і повсякчас і на віки віків. Амінь». Це закінчення приходить у деяких кодексах, де попало, правдоподібно, з літургійного вжитку. Цей возглас зарезервований виключно для священика. Але закінчення «Амінь» вірні не повинні опускати, з огляду на те, що слово Амінь означає згоду на ті прошення, що є в Господній молитві, тобто «Хай так буде!». Після «Отче наш!» слідує дванадцять разів «Господи помилуй», мала доксольогія: «Слава Отцю...» «Прийдіте поклонімся...» молитва до Ісуса Христа. Після того вже немає різниці між поодинокими Вечірніми, хіба що на Малій Вечірні немає Ектенії.

Мала Ектенія

Літургійною зв'яззю Першої Частини Вечірні з Другою є Ектенія. Зачинається вона словами: «Ще й ще», з грецька: «etikaieti». Це одна з форм наполегливої молитви, що повторенням деяких слів висказує почуття й бажання вірних. Значення слова «паки - ще» виступає в другій молитві вірних перед Великим Входом на Літургії, де кажеться: «Паки й многажди - знову й багаторазово...» (пор. з Євр 1, 1). Після чого слідує ряд прохань про необхідні для духового життя речі. Первісно ця Ектенія починалася словами: «Заступи...» й щойно згодом її поширено. Давня ця форма

збереглась у Літургії Якова з XI ст., де перед першою молитвою священник проказує: «Господу помолімся», а перед другою: «Паки Господу помолімся...».

Малу Ектенію виголошує диякон перед іконостасом, а возглас: «Бо Твоя є влада...» виголошує священник з «Горного Сідалища», куди подався після Великої Ектенії. Якщо немає дияконів, ні диякона, тоді священник читає Малу Ектенію потихо, а хор співає два рази: «Господи помилуй, Тобі Господи й Амінь». Те «Господи помилуй» ще можна було б зрозуміти, але важко зрозуміти: «Тобі Господи» й «Амінь», без відповідних возгласів. Те вказує, що всякі скорочення в Богослужбах роблять їх незрозумілими. Возглас Малої Ектенії: «Бо Твоя влада...» це ніщо іншого, як закінчення молитви, яка тут давніше була. Цікавою є будова тої Малої Ектенії. Вона - то властиво перший і два послідні завзиви Великої Ектенії, можна б сказати найважливіші. Бо перший, це просьба, щоб молитися в спокою, а другий, це просьба про Божу ласку. Третій, це характеристична черта Східнього обряду, тобто його Маріологія. Бо й справді, в кожній Богослужбі, що якийсь час приходить згадка про Пречисту Діву Марію, Матір Божу - «Культус Гіпердуліє».

Друга Частина Вечірні

В другій частині Вечірні вірні звертають до Господа Бога свої прохання потрійним способом:

1) *Читанням та співанням біблійних текстів: Псалми, Прокімени, Паремії* - відступи Святого Письма.

2) *Церковними піснями - гімнами*: «Світе Тихий...», «Сподоби Господи...», «Нині отпускаєш...».

3) *Окремо укладеними молитвами*: Ектеніями й із ними злученими молитвами.

Ті чинники мають викликати у вірних відповідні настрої. *Псалми* мають заносити перед Божий престіл прохання наче кадило. *Гімни* мають збудити довір'я, щоб щиро висказувати Богові свої потреби, а *Ектенії* висказують ті потреби вірних.

Псалом 140 - «Господи Воззвах»

Це заголовок того ряду псалмів, що за ним слідують, тобто (Пс 141, 129, 116), яких змістом є усильне прохання, що його грецький автор висказує словом «kradzo», по-слов'янському «воззвах». Це є настійчive, усильне блага́ння спільне всім чотирьом псалмам, хоч вони взяті з різних груп. Пс 140 і 141 взято з останньої збірки так званих *Давидових Псалмів* (138 - 145), підчас, коли Пс 129 входить у склад *Шести Покаянних Псалмів*, а Пс 116 - це один із *Аллилуйних гімнів*: (Пс 111 - 119). Ті два останні псалми співали священники, виходячи ступнями до святині єрусалимської. В першому - цар звертався до Бога з блага́нням особисто й як представник народу, а в другому це робив священник, що очолював групу прочан. То ж вони є особистою, а zarazом і всенародною молитвою. То ж літургісти вибрали їх не тільки тому, що вони відповідали вечірній молитві, але також тому, що священослужитель звертався ними в своєму власному й у імені всього народу, який був присутній у церкві.

Св. Іван Золотоустий у гомілії на Пс 140 покликається на рішення давніх отців (*Постанови Апостольські*, 11, 59) сперте на звичаї синагогальних відправ, читати той псалом щовечора. Літургічні пам'ятники з V сторіччя подають його у схемі тодішньої вечірні, а постанови Апостольські, VIII, 35 називають Пс 140 і 85 «світільними». Пізніші укладачі замість Пс 85, поставили 141, як природне продовження Пс 140, в дні святочні збагатили їх Пс 129, що вказує надію на Боже милосердя, й Пс 116, який своїм прославним характером творить закінчення того «Чотиropсалм'я». Такий розподіл псалмів однак уставився щойно після VIII ст., так що щойно в XIV ст. Вечірня виглядала так, як описує її Симеон Солунський у творі про «Божественну Молитву».¹²⁶

Псалом 140: Псалом Давида -

Молитва праведника в час напасти

«О Господи, до Тебе взиваю: Поспіши до мене,

почуй мій голос, коли взиваю до Тебе. Нехай моя молитва стане перед Тобою наче кадило; здіймання рук моїх немов жертва вечірня. Постав, о Господи, варту до дверей уст моїх! Не дай схилитися серцю моему до чогось злого, ані чинити лихі вчинки з людьми, що говорять беззаконня, їхніх ласощів їсти не хочу. Хай праведник по-доброму б'є мене й виправляє, а олій грішного хай не намастить голови моєї; я все таки помолитисьму не зважаючи на їхні злі вчинки. Якщо суддів їхніх скинуть у щілини скелі, то почують, що слова мої любі. Немов би хтось розбив і розрив землю, розкидано їхні кості біля отвору шеолу. Бо до Тебе, о Господи, очі мої; на Тебе надіюсь, не губи душі моєї! Бережи мене від пастки, що її наставили на мене й від згіршень тих, що творять беззаконня. Хай безбожні всі разом попадуть у власні сіті, а я пройду безпечно».

Псалом 141: Псальмоспівець,
покинутий всіми, шукає потіхи в молитві

1. Маскіл, Давида, коли він був у печері.
Молитва (Пар 24).

«Голосом моїм до Господа взиваю, голосом моїм до Господа молюся. Скаргу мою перед Ним виливаю, скруту мою Йому виявляю. Коли тривожиться в мені дух мій, Ти знаєш мої стежки. На дорозі, якою ступаю, скрили пастку для мене. Поглянув я праворуч і подивився, немає нікого, хто б знав мене; нікуди мені втікати. Ти надія моя, прибіжище моє в землі живих. Прислухайся до благання мого, бо я дуже нужденний. Спаси мене від тих, що мене переслідують, бо стали сильніші від мене. Виведи з темниці душу мою, щоб славити Ім'я Твоє. Праведні оточать мене, коли добро вчиниш мені».

Псалом 129: Молитва Каянника -
Степенний Псалом - Пісня Прочан

«З глибини взиваю до Тебе, Господи. Господи, вислухай мій голос. Хай будуть уші Твої уважні, на голос благання мого. Якщо, Господи, зважатимеш на провини, о Господи, хто встоїться Бо в Тебе проба-

чення, щоб боятися Тебе. Заради Імені Твого я ждав на Тебе, Господи, ждала душа моя на слово Твоє, надіялась душа моя на Господа. Від сторожі ранньої аж до ночі, від сторожі ранньої хай надіється Ізраїль на Господа. Бо в Бога є милість і велике визволення в Нього, і Той визволить Ізраїля від усіх його прогріхів».

Псалом 116: Псалом - Подяка - Хвала

«Хвалить Господа всі народи, Славить Його всі люди! Бо зміцнилось Його милосердя над нами й правда Господня остане повіки. Аллилуя!»

Повищі чотири псалми це - наполегливі молитви до Господа з проханням про поміч і охорону від ворогів, підчас коли останній є подякою й прославою Бога, якого милосердя закріпилось над людьми. Співались вони з гінопсалмами. До Псалма 140 гінопсальною було «*eisakouson mou Kyrie*» «услиши мя Господи», яка осталась і досі при перших стихах. Додані псалми ввели зі собою свої гінопсалми й так Пс 141 мав за гінопсалму «Воззвах Ти услиши», або «Воззвах к Тебі, услиши мя». До Пс 129 гінопсальною було «Господи Спасе, помилуй», або «Христе Спасе, помилуй нас».¹²⁷

Церковні Напіви

На витвір християнсько - церковного напіву мали вплив два музичні світи: *Єврейський і Грецький*. Виведення псалмів підчас стнагогальних відправ було подвійне:

1) *Хорове*, на зразок пісень і їх називали «Шір» з грецька «Оде» - наше *а капелля* (без супроводу музичних інструментів).

2) *Під супровід музичних інструментів* т. зв. «Міцмор», з грецька «Мельос». Коли спів переплітався з музикою, тоді першенство давали хорові.

В Греції були чотири головні Мельодії: *Дорійська, Лідійська, Фригійська й Міксолідійська*. Пісням товаришила гра на чотиро-струнному інструменті *Тетрахордос*, на три окремі строї: *Діятонічний* з 2 1/2 і 2-ма півтонами, *Хроматичний* з 1 1/2 і 2-ма нотами, та

Енгармонічний 2 цілі тони й 2 чверь тони. Та християнські музики не прийняли їх безкритично. Й так перший св. Климент Александрійський (+ 330) домагався, щоб із церкви усунути всякі інструменти, як і ті мельодії, що своєю недоладністю радше нищать і псують духа, ніж його будують. Інші отці додали ось які вказівки, відносно церковного співу: «Він повинен виходити з природньої любови людини до співу» (*Іван Золотоустий*) та й не сміє бути недоладним відрухом природи, але розумним висловом почувань. Св. Атаназій Великий зауважує, що спів повинен бути ритмічний, жвавий, повен почування й сили. А св. Василій Великий підкреслює, що спів повинен бути приємним, бо приємність вабить й зоахочує нарід до участі й дає йому змогу вивчати важкі й абстрактні правди віри. Крім того, спів об'єднує християнські громади, бо скріплює любов, яка наче вузол згоди зливає гармонійно чисельно многих людей у симфонію одного хору.¹²⁸

Щоби спинити невластиві зовнішні впливи, Ляодикійський Синод (347 р.) дозволяє «в церкві виходити на амвон тільки тим, що є справжніми співаками й співають згідно з приписами» (Кан 15). Раніше вже св. Кипріян (+ 325 р.) писав у своїх листах: «Як необхідним є ставляти свічку на свічнику, щоб вона звітіла світила всім, так треба поставити різні гідні особи на підвищенні (амвоні), де б вони, видні всьому народові, ставали побудниками слави для тих, що на них дивляться».¹²⁹ Церковний спів у тих часах був радше схожий на рецитацію, як про те згадує св. Августин, розказуючи про св. Атанасія, який «казав четцеві співати псалми з такою незначною зміною голосу, що це скидалось радше на проказування, ніж на спів».¹³⁰ Щойно згодом почали творитись напіви, в основу яких лягли чотири основні повище згадані, грецькі мельодії, що їх позначали черговими буквами абетки: а, б, г, д (1, 2, 3, 4). Пізніше витворились чотири слідуєчі мельодії, наслідуючі ті головні й тому названо їх «плагіус», додаючи до чисел 1-пл., 2-пл., 3-пл., 4-пл.

Поділ на вісім гласів приписують Григорієві Богословові (+ 380 р.), що є зовсім можливим, бо св.

Софроній Єрусалимський (VI ст.) знав уже про той поділ, який мав усі необхідні знаки давнини. Число гласів вагалось протягом сторіч між сім до вісім і щойно аворитет Івана Дамаскина переважив у користь восьми гласів т. зв. октоїхтової осмигласної системи (+ 780). В своєму Викладі Віри він писав, що «церковні відправи поділені, чи зведені до числа 8, висказують цю гадку, що християнське життя в дочасності й у вічності полягає на повсякчасному прославленні Господа Бога в Його вічному служінні».¹³¹ Так то вісімка в східніх літургістів стала символом вічності. Дальший розвиток збагатив церковний спів додатковими мельодіями, так званих «Подобних гласів - Прозомії», для відрізнєння від «Самогласних - Ідіомелії». Подібні співається за зразком окремої мельодії, яку склав перший її автор.¹³² Хоч творці музичних творів старалися відійти від клясичних зразків давнини, все-таки в їхніх композиціях остався той самий музичний мотив, заради якого можна було їх зачислити до одного з восьми гласів, даючи як пояснення: «подобний - подібний».

Відносно виконання тих пісень, прикладом може послужити *Царгородська Церква*, де співаки ділились на два хори, з яких кожний мав свого провідника й чотирьох до п'ятьох співаків. Провідник правого хору називався «Протопсальт», а лівого «Лампядарій». В більших церквах до тих хорів додавали ще нижчих церковних служителів «доместиків». Протопсальт вів мельодію, а хор удержував основний тон «Домінанту», яку називали «ісос» - рівний, від того й називали співаків «ісократорами».

Пізніше хоровий спів розвинувся в трьох напрямках:

1) *Симфонічний*, коли два хористи співали інтервалом октави: «ре - ля - ре», або «ре - соль - ре», чи «до - фа - до»;

2) *Парафонічний*, коли два хористи співали терцією: «до - мі», чи «до - соль»;

3) *Гармонічний*, коли частина хористів брала перший тон даної гами, наприклад «до», а інші терцу

«мі», а ще інші октаву «до», або деціму «мі». Цього способу ще й досі більшість греків додержується.¹³³

Київський Напів

На початку XI сторіччя Візантія, хочаби підкорити собі Київську Митрополію, яка була багато більша від цілого Візантійського Патріярхату, як одну зі своїх провінцій при допомозі обряду, висилали в роках 1052 - 1130 до Києва досвідчених учителів церковного співу, щоб там основували школи співаків. І тоді при монастирях і соборових храмах Київської Митрополії засновано такі школи. Вони, однак, незабаром розгорнули самостійну діяльність, засвоюючи поза східними засадами впливи західних музичних шкіл. Під кінець XVI ст. Київська школа прийняла західно - європейський спосіб нотного запису, т. зв. *мензуральну систему нотації*, занехавши грецьку *«невмову»*. Той спосіб назвали *«Київським Знам'ям»*. Завдяки праці Церковних Братств, співацькі школи поширились по цілій тодішній Україні. Відомою школою була Братська Школа у Львові, якої вчителі вдосконалили *«Київське Знам'я»*. Около 1658 р. Молдавський цар *Олександр* попросив Братство вислати до нього досвідчених учителів співу, так що ще й досі в Румунії можна почути Київські Напиви.

Діяльність Братства помітно зростає після Унії (1700р.). Цей факт збігається з намаганням Київської Митрополії довести обряд до однообразності, яка зникла в часі лихоліття воєн і політичних поділів. З доручення гієрархії Львівське Братство випускає перший в історії Української Церкви *Ірмологіон*. Його редактори не прийняли назви *«Псалтіка»*, що мала на увазі радше провідника хору, а не уклад пісень. В тому *Ірмологіоні* введено нове позначення гласів, не чотирициферне грецьке: 1, 2, 3, 4, з їхніми імітаціями - *«плагіятами»*: 1-пл., 2-пл., 3-пл., 4-пл., але безпереривну чергу гласів від 1 до 8. Укладачі *Ірмологіона* не тільки вдало використали й застосували західньо - європейську мензуральну систему, але внесли в грецькі рукописи необ-

хідні поправки. Дотеперішній «силябічний» спосіб підкладання слів під ноти перетворили на «несилябічний», в якому на один склад припадало більше нот. За тим зразком у 1816 році видано *Ірмологіон* грецької Колегії св. Атанасія в Римі.

У Москві тим часом із половини XVII ст. розпочинається т. зв. *Ніконівська Реформа*, якої завданням було «привернути чистоту православного обряду». Тоді почалася чистка всього, що не відповідало зразкам московської патріархії. То ж і не диво, що на перший вогонь пішли всі *Київські Напиви*, які помітно відрізнялися від грецьких зразків. Одним із видатніших пропагаторів тої чистки був проф. *Московської Консерваторії Розумовський*. Він видав відомий твір: «*Півніе церковне в Росії*» (1867 - 1869), в ньому подає зразки напівів Православної Церкви. Ці матеріали уважно простудіював *Хуан де Кастро* й порівняв їх із *Ірмологіоном Львівським* (1700) і *Римським* (1816), в яких збереглася традиція Київської Школи. В своїй оцінці він каже так: «Врешті з того порівняння, яке ми зробили між піснями греко - слов'янського *Ірмологіона Папської Колегії св. Атаназія в Римі* й між тими піснями, яких зразок подає *Розумовський* у своєму вже цитованому творі, відкриваю, що вони в основному однакові, та мають деякі відмінності в багатьох музичних темах, як щодо нот, так щодо їх числа й тривалости, та підкладення слів під ноти, отже щодо заключного тону, тобто тоніки. Несилябічні пісні *Ірмологіона св. Атаназія* (львівського випуску) є більше мелодійні, бо для музичних тем мають більше нот, ніж ті самі в православних, які подає *Розумовський* в своїй книжці, а й ті, що я бачив у книжках Російської амбасади в Римі. В *Ірмологіоні св. Атанасія* й ноти краще написані чи поукладані в тій самій темі й кращі заключення. Звідки іноді відомо, що надто силябічний спів, як це є в книгах православних, виходить надто твердо, начебто кості без тіла, немає в них жодних прикрас».¹³⁴

Кадження

Як хор починає співати «Господи Воззвах», диякони (чи диякон, якщо є, а якщо ні, тоді сам священник) беруть кадильніці й, вложивши кадило, підходять до священника. Цей благословить кадило, а вони оба враз кадять престол наперед зпереду, потім диякон перший правий бік, а другий лівий і знов оба враз від сходу, потім запрестольну ікону, інші ікони святилища й священника. Після того виходять зі святилища дияконськими дверми й приходять перед царські врата й, зробивши поклін, кадять ікони іконостасу, перший починає від ікони Спасителя, а другий від ікони Богородиці, потім перший диякон правий хор, а другий лівий. Нарід кадять зі солі, один із правого, а другий з лівого боку. Врешті вертаються в святилище, диякон перший південними, а другий північними дверми.¹³⁵ Це вдруге обкаджується підчас Вечірні з Литією, а перший раз підчас інших вечірнь. Це лише так у нас, бо на Сході обкаджують храм на початку Псальма 103.

Згідно з гадкою *Германа й Симеона Солунського*, кадження в тому місці має таке значення:

1) Воно є висказом нашого серця, щоб наші молитви заради заслуг Ісуса Христа піднесли до Божого престолу, як дим кадильний вноситься вгору.

2) На знак, що Дух Святий, якого тут символізує запах кадила, є всюди присутній, та що в особливий спосіб у час співаних молитов нас відвідує.

3) На знак, що ангели заносять молитви вірних перед Божий престіл через жертву кадильну: «І ангел інший прийшов і став при жертovníку, маючи золоту кадильницю, й дано йому тиміямую множину, щоб поклав з молитвами всіх святих на жертovníк золотий, що стояв перед престолом. І піднісся дим тиміямую з молитвами святих, від руки ангела, перед Богом» (Одкр 8, 3).

4) На згадку Старого Заповіту, де Бог приказав Мойсеєві, щоб на кадильному жертovníку «Аарон спалюватиме пахучий ладан щоранку, як готуватиме

лямпі, спалюватиме його увечорі теж, коли ставитиме лямпи, спалюватиме його, як щоденне кадження перед Господом для ваших поколінь» (Вих 30, 7с). Чому якраз на тому місці обкаджується? Це є без сумніву в зв'язі зі словами Псалма 140, де кажеється: «Нехай молитва моя стане перед тобою мов кадило...» (Пс 140, 2). Так що годі було не впроваджувати кадження підчас того Псалма. Тим більше, що про вечірню кадильну жертву згадується в Старозавітних приписах щодо жертв (Вих 30, 7).

Стихири

Слово «Стихира» з грецька «stichera» походить від двох слів «stichos» - стих і «haireo» - беру, вибираю. Отже стихири, це загальна назва для многих пісень християнських Богослужб, що майже всі приходять получені зі стихами старозавітних книг, а навіть розвивають гадки Святого Письма. Тим словом «стихири» означували найперше деякі книги Старого Заповіту, писані окремими стихами, подібно як пісні, як наприклад «Пісня Мойсея» (Вих 15, 21-19), чи його сестри «Пісня Марії» (Вих 15, 20с). Пізніше тою назвою окреслювали уривки з біблійних пісень, або псалмів, а то й більші приспиви до Антифонів. Таким приспівом, наприклад, до Пс 140 було:

«Вечірню жертву приносимо Тобі Господи,
А ти прийми її через святих Твоїх і спаси нас».

На той зразок почали укладати також коротші вірші в честь святих, як наприклад давня стихири в день св. Первомученика Стефана:

«У святість одягнувся Ти, Стефане,
Архидияконе й Первомученику,
Співучаснику життя ангелів».

Цю давню, коротеньку й простеньку поетичну форму, пізніші автори (VI - VII ст.) починають збагачувати й удосконалювати, аж доки вона не досягнула поетичного полету великих класиків, як Романа Сладкопівця (540), творця около 1000 гімнів церковних. Половина III ст. помітна зростом народньої творчости церковних

гімнів. Евзевій у «Історії Церкви» стверджує той факт: «Кому ж невідомі оті численні пісні та гімни, які писали брати перших часів; при їх допомозі вони оспівують Христа, як Боже Слово й звеличують Його як Бога».¹³⁶ Знаменним зразком тої поезії є величний гімн: «Світе тихий...». Цей стихотворний рух спочатку використали для своїх цілей такі люди, як Павло Самосатський, предтечі Арія, й при допомозі церковних пісень почали поширювати свою фальшиву науку про Христа. Їм, однак, протиставилися Отці Церкви. На Антіохійському Синоді вони заявили, що «Пісні, складені на звеличання Господа Христа є навіяні надмірною новістю».¹³⁷

Лихо вони вбачали в фальшивих ідеях, а не в поетичній формі, в якій єретики зодягнули ті ідеї. Про те свідчить поетична діяльність св. Єфрема Сирина (306 - 373), творця гімнів і поезій релігійних, який перший почав шукати нових художніх форм, тому що класична силабічна поезія грецьких класиків стала народові незрозумілою. Разом із ним і інші поети стараються піснями висловити свої релігійні почування. Сам Єфрем бере народні мотиви й за їхнім зразком вносить у свою поезію засаду рівноскладовості - «ісо - силабізм» та співзвучності - «асонанс». Це вже започатковує пізніші римовані вірші. Вже за його життя появилися переклади його поезій з сирійської на грецьку, латинську й вірменську мови, які дали надхнення пізнішим поетам як св. Авксентій Витінський (+ 807), св. Роман Сладкопівець (+ 540), Софрон Єрусалимський (+ 638), Андрій Критський (+ 712), Іван Дамаскин (+ 780), Косма Маюмський (+ 787), Стефан Саваїт (+ 807), Теодор Студит (+ 816), Теофан Начертаний (+ 843), Йосиф Піснопісець (+ 883), Павло Аморейський (+ 1054). Всі вони - це творці стихир на різні свята цілого року. Заслуга Єфрема Сирина ще в тому, що він почав організувати «Хори Дівіць» для виконання церковних пісень. Досі на Сході хор дівіць входив як складова частина цілого хорового ансамблю, як про те пише Григорій Нісирський в «Житті св. Макрини» (+ 379 р.): «Отож, розділивши людей, що напливали,

відповідно до статі - жінок, яких було чимало, а долучив до хору дівиць, а мужчин до збору четців. Я уклав їх так, що від обох частин нісся один ритмічний і гармонійний псалмоспів, як у хорі, гарно пов'язаний між собою спільними голосами».¹³⁸

Авторство Стихир

Від V - IX сторіччя довершується збирання молитовного матеріалу, що його в слідуючих віках упорядковується згідно з літургійними приписами двох головних осередків: *Єрусалиму - Обитель Сави* та *Царгороду - Студіон*. Єрусалимські Типікони IX ст. приписували на звичайні дні чотири стихири, на свята - шість, а на неділі - десять. Тобто сім воскресних за чергою гласів і три святому даного місця з Мінеї. Три перші без жодного означення, хоч загально принімалось, що їхнім автором був св. *Іван Дамаскин*, дальшим чотирьом стихирам у слов'янській мові давали напис: *«інши стихири Анатолієви»*, а що не було дальшого вияснення, деякі літургісти приписували їх патріярхові Анатолієві V сторіччя; інші знову, студитському ігуменові Анатолієві IX ст. Тих авторів, однак, виключається, бо за патріярха Анатолія стихири ще взагалі не існували, другий, однак, хоч і виступає в часі літургійних реформ, проте, якщо б він був творцем стихир, історія була б його назвала виразно, як наприклад Павла Аморрейського. Виходить, що під тим *«Анатолієви»*, з грецька *«східні»*, треба розуміти стихири східнього, чи Єрусалимського походження. А тому, що в Студіон вони попали принагідно зі Сходу, тому й втягнуто їх із тою загальною назвою.

На переломі X - XI сторіччя появляється в Царгороді видатний літургіст *Павло Аморрейський* (1054), основник Євергетидського монастиря. Він вибрав деякі стихири Єфрема Сирина, а інші уклав за його зразком і поручив їх брати *«ідіже ність Миней»*, тобто в часи, коли місячна служба не має стихир.¹³⁹ На Україні стихири Павла Аморрейського появилися в *Октоїху* й у *Молебній Книзі*, виданій у Києві 1699 року. В рубриці

знаходимо таке: «Инни стіхири БЦѢ, твореніє Павла Аморрейського, поемия, ідиже ність Мінеї».¹⁴⁰ Згадані замітки відносно Анатолієвих й Аморрейського стихир у повоєнні випуски Часословів редакції Свящ. Східної Конгрегації внесено без змін в Малому Часослові (ст. 549 - 550), а в Великому (ст. 658 - 659).

Характеристика Стихир

Кожна стихира, це молитва в поетичній формі, в яких слідна загальна тема: спонука до молитви, прославлення Бога й просьба. *Стихири Воскресні*: звертаються перш усього до воскреслого Спасителя, щоб: *1-глас Стихара* 1-а «зволив прийняти наші молитви», *Стихира II - III*, охоронити від оман світу. *3-ій глас Стихира VII-а*: визволити від ворогів. 1, 1; 2, 7; 8, 3 - дати очищення й відпущення гріхів; тобто 6, 6: життя й нетління; 4, 4.5: спасти нас воскресінням. Крім тих особистих похань учасники вимолюють у Бога ласк для цілого людства: «спасіння заблуканих душ» (1, 7; 2, 1); усьому світові дати воскресіння: 4, 1.6. А при кінці й Давидове прохання: 8, 7: «Не відкинь нас від лица Свого, але вислухай і спаси...», так часто в Літургії повторюване: 2, 4; 5, 7; 6, 1; 2, 3; 8, 1.2.

До сімох воскресних стихир Октоїха додається три стихири з Мінеї, тобто святим, які припадають того дня, просячи Господа, щоб заради їхнього заступництва Господь зволив «спасити і просвітити, очистити й помилувати» наші душі, чи «подарувати нашим душам мир і велике милосердя», та й «визволити нас від душевної мряки, від багатьох терпінь, від усього лиха», а зате «дати нам великі речі» й Своєю ласкою «спасити нас». Кожна з тих просьб включає в собі надію на Боже вислухання.

Відносно вживання тих восьми гласів, то найбільш уживаним у літургійному році є глас 8-ий, приходить 30 разів, за ним слідує 1-ий 22 рази, 4-ий 21 раз, 6-ий 16, 2-ий 7 і 3-ій 1 раз. Сьомий виступає лише в октоїхтовій службі, в звичайній Мінеї його немає.

Відносно кількості Стихир на «Господи

воззвах». Їхнє число є різне, залежно від того, яку Вечірню правиться. Звичайно буває їх 4, 6, або 8. На *Малій Вечірні* є звичайно 4-ри стихири. На *повседневній* 6 стихир. На *Великій Вечірні без Литії - Всенощного* 6 або 8 стихир. На *Празник Святого Полиелейного*, без *пред-* або *попразнества* буває 6 стихир, коли ж *пред-* або *попразнество* тоді 8 стихир. *Вісім* стихир мають всі празники зі Всенощним, та й вони ніколи не мають менше як 8 стихир, але можуть мати й 10 стихир, як, наприклад, у Неділю, чи радше в Суботу вечора на Неділю на Вечірнях в Неділі Великого Посту. На Службі Божій Передшеосвячених Дарів є також 10 стихир, тому що там відпадають Стихири на Стиховни. На Вечірні в *Великий Четвер* є також 10 стихир. В сам день *Благовіщення*, коли правиться Вечірня з Літургією в один із послих днів є 11 стихир, а в *Середа П'ятого Тижня Посту*, перед Великим Канонем Андрея Критського є 30 стихир, а властиво лише 29, тому що Стихиру Наславну не вчислюється, вона бо закінчує ряд стихир.

Цікаву інтерпретацію числа стихир подає *Симеон Солунський*, кажучи, що стихир 10 це досконале число, бо всі інші числа це лише різні комбінації чисел до 10. Число 8 означає 8-ий день, коли всі праведники будуть із Христом повіки; число 6 означає шосте місце, де знаходяться добра, яких нашими змислами не можемо зрозуміти, а також це подвійна трійця, символ Пресвятої Тройці. Про символіку 4 не згадує.

Кожну стихиру попереджує стих псалмів на «Господи Воззвах...». Коли буде 10 стихир, тоді приспівом буде 10 стих Пс 141: «Ізведи із темниці душу мою...», коли 8 стихир, тоді перший стих Пс 129, коли тільки 6, тоді третій стих Пс 129.

Які Стихири Беруться на «Господи Воззвах»?

1) У *Празник Господський*, стихири празника без огляду, коли випаде, в будень чи в неділю.

2) У *Празник Богородичний, Св. Бдінного, чи Полиелейного*, коли випаде на будні, тоді беруться

стихири празника чи святого. Коли ж у Неділю, тоді береться чотири стихири воскресні припадаючого гласа з Октоїха і 6 стихир празника чи святого.

3) *Святий Бдінний або Полиелейний* в неділю з *попразнеством* празника тоді, коли святий *Бдінний*: 4 стихири воскресні й 6 стихир святому; коли ж святий *Полиелейний*: 3 стихири воскресні з Октоїха, 3 празника й 4 святому.

4) *Святий Полиелейний на будні з попразнеством*: 3 стихири празника й 5 святому.

5) На *Вечірнях Повседневних*, коли випаде *святий безполиелейний*: 3 стихири даного гласа з Октоїха даного дня й 3 святому, якщо випаде тільки один святий. Коли випаде *двох святих*, тоді з Октоїха не береться нічого й по 3 стихири кожному святому. Коли святий *безполиелейний* випаде в *Суботу*, в *П'ятницю* вечора береться три стихири святому, а опісля 3 стихири з Октоїха. Коли ж будуть *два святі*, або *святий на 6*: тоді Октоїха не береться, а береться по 3 стихири *святим*, або *всі стихири святого на 6*.

6) Коли *святий Безполиелейний* випаде в *Неділю*, тоді в *Суботу* вечора береться 7 стихир з Октоїха даного гласа й 3 стихири святому; коли ж *двох святих*, тоді 4 стихири з Октоїха й по 3 стихири кожному святому. Коли в *Неділю* випаде *святий на 6 стихир*, тоді в *Суботу* вечора береться 6 стихир з Октоїха й 4 стихири святому.

Повище сказане не вичерпує всіх випадів Устава, бо інший уклад стихир має Пасхальний Круг церковного року. Є випадок, коли узгляннюється святого *Полиелейного* в празник *Господський*, як наприклад, коли св. Іван Богослов випаде на *Вознесення*, що має 8 стихир.

Стихири на «*Господи Воззвах*», як і взагалі всі стихири наших Богослужб, закінчуються одною, або двома наславними стихирами. Й ця стихира, якщо є тільки одна, або остання, якщо є дві, є все в честь

Пресвятої Богородиці, виняток становлять празник перед чи попразненство Господських празників, які мають власні наславні стихири. Така наславна стихира називається «Богородичною - Theotokion», коли ж випаде в середу або п'ятницю, тоді зветься «Хресто - Богородичною Stauro - theotokion». Богородичною стихирою в Суботу вечора є *Догмат наступаючого гласа*, а в П'ятницю *уступаючого гласа*. Коли ж випадає *По-празденство*, тоді замість Богородичних береться стихира *Празника*. Докладніші приписи щодо того можна знайти в Типіку.

В давнину співали стихири на переміну два хори, тобто правий і лівий крилос. Грецькі устави з XIII сторіччя дають канонархові доручення, щоб голосно заповідав відповідні гласи на початку й при їхній зміні. Тої практики не знали спочатку ні єрусалимські, ні слов'янські літургісти, та згодом вони й у них прийнялися. У Києво - печерській Лаврі Канонарх V (головний дяк) заповідав заключну стихиру - наславник: «Слава... І нині, глас...», Богородичен Догмат: «Всемірную славу...» і т. п. На останньому стихові: «Бо утвердилось Його милосердя над нами...» обидва хори (крилоси) сходилися посеред церкви й спільно виконували догмат. Симеон Солунський подає точний опис того обряду й його значення: «А на останній стихирі хори сходяться, виявляючи оттак симфонію й те, що весь світ збирається заради Спасителя, тим то вони, поклонившись престолові, кличуть: «Велике бо до нас Його милосердя й вірність Господня перебуває повіки», вказуючи на спасіння народів, що є в Христі. Він бо в своєму милосерді страждав за нас і, на хресті підтвердивши свою могутність, як переможець зібрав нас у собі. Й знову на подібний лад співається ще й «Слава... І нині...», звеличуючи нероздільну Тройцю, крім того й Богородицю напкінці прославляючи, визнаємо цим воплощення Того, Хто з неї народився й велике її та всемогутнє заступництво».¹⁴¹ Про обряд «злуки двох хорів (крилосів)» згадує ще в минулому сторіччі перемиський літургіст Яків Досковський, а на початку

нашого сторіччя о. Ісидор Дольницький.¹⁴² В Документах Львівського Синоду про те нічого не згадується.¹⁴³

Обкадивши, як приписано, священник входить у святилище й сідає на кріслі за престолом, а з ним на кріслах сідають диякони чи диякон. Священник повинен читати ті стихири разом із хором, або радше слухати їх і над ними розважити, підчас, коли хор співає. Кажеться радше, тому що в книгах немає для священника припису, що він має ті стихири читати, ані, щоб він мав коло себе всі потрібні книги, тобто Октоїх, Мінею, тощо. Виходить із того, що священник повинен слухати й розважати.

ВХІД ЗІ СУПРОВІДНИМИ ПІСНЯМИ

Обряд Входу

Коли співають послідню стихиру на «Господи Воззвах...», священник бере на себе фелон, поблагословивши й поцілувавши його, й на: «Слава...» приходить із дияконом (чи дияконами) перед святу трапезу, відчиняються царські врата. Диякони беруть кадильніці, священник благословить кадило, й обходять (якщо немає диякона, чи дияконів, тоді священник сам бере кадильницю, священник опускає фелон) святу трапезу зачинаючи з правого боку, попереджені свіченосцями, виходять північними двома перед іконостас. Стають перед царськими вратами: свіченосці по протилежних боках, один побіч ікони Богородиці, другий побіч ікони Спасителя, диякон (чи диякони) посередині, за ними священник. Наклонюють голови, а диякон, держачи трьома пальцями орар, говорить тихо: «Господу помолімся», священник відмовляє тихо *Молитву Входу*: «Благий чоловіколюбче Царю...». Потім перший диякон, який несе також якщо припаде й Євангелію, говорить, показуючи орарем на схід: «Благослови, Владико, святий вход», і по благословенні оба диякони (якщо є, а якщо ні, то сам священник) увіходять до царських дверей, де стають: напереді диякон другий, а за ним перший, під кінець священник. Коли хор скінчив стихиру Богородичну, перший диякон, роблячи кадильницею

знак хреста, або підносячи св. Євангелію, взиває: «Премудрість, прості!» Хор співає гімн: «Світе тихий...».¹⁴⁴

Під час співу «Світе тихий...» диякони розходяться, перший праворуч, а другий ліворуч, кадять трапезу і запрестольну ікону, і все інше, як на «Господи Воззвах...».¹⁴⁵ По дияконах входить у святилище й священник, стає перед трапезою й жде, аж поки диякони, обкадивши, не стануть біля нього.

Споріднення між Вечірнею й Літургією є слідне зосібна в обряді входу. *Симеон Солунський* поясняє, що завданням входу є: «Щоб від Божого престолу одержати благодать».¹⁴⁶ Там (у Літургії) приносять дари хліба й вина, тут (на Вечірні) - слова й кадила. Найдавніший опис входу на вечірній відправі подає *Етерія Сильвія* в описі своєї прощі: «До ясно освітленої й запашним кадилом сповненої церкви Воскресіння Господнього, через хвіртку входив єпископ до печери Гробу й там молився, та згодом давав своє благословення».¹⁴⁷

Від IV - X ст. цей обряд розвинувся й на його розвиток мав великий вплив візантійський цісарський двір із його точно означеними церемоніями. «Коли цісар входив у церкву, в притворі ждав на нього патріярх. Привітання відбувалося перед царськими дверми в притворі, де цісар знімав корону, цілував св. Євангелію, яку держав архидиякон, потім цілував хрест у руці патріярха, а той кланявся цісареві й, узявши кадильницю від диякона, обкаджував цісаря... Після того вони цілувались і цісар, узявши патріярха за праву руку, вступали обидва з притвору *царськими дверми* в храм. Тут цісар приймав запалену свічку, патріярх проказував молитву входу. Звідсіль обидва достойники проходили ввесь храм св. Софії аж до *царських врат* перед іконостасом в супроводі грімкого «многая літа», що його співав хор. В XII ст. в долівці храму були пороблені отвори, крізь яке входило в храм запашне кадило. Раніш, ніж увійти в святилище цісар віддавав свічку, цілував *царські врата*, проказуючи молитву: «Увійду в дім Твій...», складав на престолі дорогоцінні

дари, звичайно золоту чашу, або покровець оздоблений золотом і самоцвітами». ¹⁴⁸

У давнину (VIII - IX ст.) вхід розпочинався з восьмим стихом Пс 140: «До Тебе, о Господи мій Боже, очі мої...», але в X - XIII ст. студитські літургісти пересунули вхід на час співання Богородичного, неустійним, однак, залишається ще чергування Ектенії Мирної, Антифонів, Входу й Прокімена, так що іноді Антифони йдуть після прокімена, а щойно тоді Ектенія. Згідно з *Уставом Єрусалимським* XIII ст. по стиху: «Велике бо до нас Його милосердя (Пс 116, 2), священник і диякони, вклонившись настоятелеві, йшли одягатись. На «Слава... і нині...» сходилися разом два хори, співаючи догмат, і підчас того співу відбувався вхід. Те саме приписують *грецькі устави* з XIII - XIV ст., з тим, що священник віддавав поклін, хоч настоятеля не було. *Патріарх Філотей* подає такі приписи: «Священник і диякони з кадильницями з двома свіченосцями попереду обходять престіл з правого боку й північними дверми виходять на солею. Після входу свіченосці застромлюють свої свічки у свічники, що стоять посеред храму, напроти ікони Спасителя й Богородиці. По закінченні стихир диякон виходить на середину й виголошує: «Премудрість прості!» Тоді свіченосці беруть знову свої свічки, підходять до царських врат, а диякон починає кадження від престолу, а священник тимчасом цілує царські врата й їх зачиняє».

У слов'янських виданнях *Типікону* XIV - XVI ст. є слідуючі зміни: обидва хори сходяться на 10 стихові: «Хай грішники впадуть...», священник із дияконами кланяється ігуменові, або його місцеві. В обході випереджують їх свіченосці, перед царськими вратами диякон, начертав хрест кадилом, виголошує: «Світе Тихий! Премудрість!» Щойно пізніші рукописи дають лише: «Премудрость прості!» Пояснення входу подає *Симеон Солунський* у своєму творі *Про Божу Молитву*. ¹⁴⁹ Це означає, каже він: «Що єдиний син Божий низходить до нас із небесних осель і нас туди веде. То ж, коли священник так входить зі схиленою головою, випростовує

її, кажучи: «Премудрість прості!» Коли кадильницею робить знак хреста, повертається до ступнів престолу, виявляє всі тайни спасіння. Бо, коли він виходить, сходячи зі ступнів, явним творить Христове Зшестя й впокорення. Коли вдягає святі ризи, вказує на воплощення, коли посеред церкви схиляє голову, заявляє, що Спаситель був розіп'ятий за нас посеред землі, що Він умер і зійшов до аду. Тому священник у мовчанці схиляє голову й молиться, щоб Христос, принісши себе самого Отцеві в жертву й зійшовши в ад, нас видобув звідтіля. А що кадило означає Його святу душу й життя, принесені Богові Отцеві, як найбільш запашну жертву, то священник схиляє голову перед Тим, Хто до нас зійшов. А випрямовує знову, бо Христос воскрес і нас зібрав».

В церквах *Київської Митрополії* входи на Вечірні були ще більше врочистими, головню тоді, коли то були соборні храми. В ньому брало участь все місцеве духовенство зі своїм владикою.¹⁵⁰ Підчас наславної стихири головний служитель зі священниками й дияконом одягалися й робили вхід. Диякон відчиняв царські врата, всі обходили престол і лівими (північними) дияконськими дверми виходили на солею. Перед царськими вратами служителі кланялися в бік престолу, а диякон обкаджував ікони Спасителя й Богородиці. По закінченні стихири диякон відступав трохи на бік, кланявся головному служителю й мовив: «Благослови, Владико, цей вхід». Той відповідав: «Благословений вхід святих Твоїх». Диякон у відповідь: «Амінь!», а тоді: «Премудрість, прості!» Опісля всі входили до престолу. В святині диякон знову повертався до головного служителя зі словами: «Господу помолімся...», а той проказував молитву входу: «Благий чоловіколюбче Царю».¹⁵¹ В *Києво-печерській Лаврі* в роках 1861 - 1884 був звичай, що диякон у супроводі свіченосців обкаджував престіл кругом раніш ніж розпочати вхід, а священник у міжчасі цілував престіл. Вхід відбувався аж поза амвон; диякон обкаджував найперше намісні ікони, потім священника, а тоді брав кадильницю в ліву

руку, а правою підносив орар і просив священика поблагословити вхід. Той проказував молитву входу, а диякон відказував «Амінь!», і подовжував кадити крилоси й людей. Опісля вступав у царські врата й чекав на закінчення Богородична. Щойно тоді відбувався властивий вхід, священик приступав до престола й цілував його, а диякон його ще раз обкаджував.¹⁵²

Молитва Входу

Наші літургійні тексти Вечірні знають два зразки тої молитви: «Благий і чоловіколюбче Царю...» і «Вечір і завтра і полудне...» на Літургії Передшеосвячених Дарів. Ця остання належить до найдавніших молитов християнської давнини. Вона є, мабуть, єрусалимського походження. Змістом вона в'яжеться з Пс 140, який оспівує молитовно - кадильну жертву. Звідси то літургісти доходять до висновку, що вона була послідовним закінченням того псалма, коли він ще сам виступав без додаткових трьох псалмів. Нові псалми, гіпопсалми і стихири внесли в цю частину Вечірні новий зміст: Воскресіння, зшестя в ад і вознесіння, що є й нашою запорукою небесного царства. Те й стає провідною гадкою творення тої молитви: «Благий Чоловіколюбче Царю...». *Грузинський рукопис із XIII ст.* має такий вид: «Благословенний прихід святої Твоєї слави, Христе Боже наш...». У *Новгородському Служебнику* з того сторіччя знаходимо коротшу форму: «Благословен вхід Христа, нашого правдивого Бога».¹⁵³ В дальшому розвитку ці коротенькі звернення перетворились у молитву благословення: «Благословенний вхід святих Твоїх...», а для самого входу зложено осібну молитву.

Текст Молитви Входу:

«Добрий чоловіколюбче Царю! Ти благословив усе, що існує. Молимося Тобі наполегливо, сокрушенням серцем і смиренным духом: Благослови наші входи і виходи, Христе наш правдивий Боже. Бо Твій прихід і вознесіння й пожиття з людьми є благословення, завжди, нині й повсякчасно й на віки вічні... Амінь!»

Ця молитва змістом входить у цілість молитов і обрядів тої частини Вечірні. Все-таки, деколи традиція старалась заховати другу молитву: «Вечір і заутра» й так вона залишилась в православній Церкві, а в нас була на Вечірні до другої половини минулого сторіччя.¹⁵⁴

Вечірні Пісні - Гимни

В тій частині Вечірні виступають два роди церковних гимнів - пісень. Одні *змінного* змісту й мелодії: «Догмати», а другі *незмінні*: «Світе Тихий...» і Прокімен. Їх називаємо гимнами з огляду на їхню поетичну форму й вокальне виконання. Вони відповідають тим вимогам, що їх давні Отці Церкви ставили до того роду творчості. Св. Іван Золотоустий каже: «Гимн, це річ святіша, ніж псалом, бо ангели в небі піснесловлять: «Гимнунтай», а не псальмословлять - «Псальмунтай».¹⁵⁵ Св. Августин називає гимн: «Похвала Богові з піснєю» та пояснює: «Якщо похвала є не Богові, то немає гимну; якщо це похвала Богові, але її не співається, тоді також немає гимну. То ж, щоб був гимн, треба оцих двоє: «похвали Богові й співу».¹⁵⁶ Гимни такі давні, як сама Церква, вони появлялися вже в II - III сторіччях. В 1786 році знайдено т. зв. оксиргінхійський папірус, цікавий він тим, що на відворотній сторінці того рахунку за доставу збіжжя з III-IV ст. є гимн прослави Пресв. Тройці з музичними знаками (невмами) над текстом, для провідника хору.¹⁵⁷ Цей факт доказує, що Церква вже від свого початку співом прославляла свого Творця.

Догмати

Наймолодшими з гимнів є догмати, бо вийшли з під пера св. Івана Дамаскина в другій половині VIII ст. Він достосував їх до октоїхової системи гласів. Кожен із них викладає один із аспектів таїнства воплощення Божого Слова - Догму. Найперше (1) це непорочність пр. Діви Марії; (2) здійснення старозавітніх прообразів; (3) у народженні Христа; (4) який прийшов на цей світ, щоб його спасти; (5) не зважаючи на людське

родження Спасителя, Його Мати остає повсякчасно Дівою; (6) заради неї в особі Ісуса Христа здійснюється злука двох природ Божої й людської; (7) воплощення - це незбагненна тайна, яку можна бачити очима віри; (8) останній 8-ий догмат - це звеличення усієї науки Церкви про Христове рождество. Їхню музичну оцінку подає *Хуан де Кастро*. На перший погляд вони видаються бути окремими музичними творами, та при докладнішій аналізі виходить, що вони своєю тематикою належать до окремих гласів. Може трохи розтяглі, зокрема відносно високих тонів, яких домінанти й заключні тони дають їм своєрідний стиль, дуже багатий на ноти.¹⁵⁸

Світе Тихий

«Світе тихий Ісусе Христе, світло лагідне святої слави безсмертного Отця небесного, святого, блаженного, ми прийшовши на захід сонця й побачивши Тебе, світло вечірнє, оспівуємо Отця й Сина й Св. Духа. Ти бо гідний, щоб голоси святих оспівували Тебе по всі часи, Сину Божий, що даєш життя всьому світові, заради чого весь світ Тебе хвалить.» В тому гімні Ісус Христос називається «лагідним світлом». Цей образ запозичений у сонця, якого не можна ніяк оглядати в полудне, бо його блиск сліпить людські очі. Подібно нашими людськими очима не можемо оглядати Божого Маєстату. Але під вечір, коли сонце вже клониться до заходу, стаючи великою червоною кулею, ми вже можемо його оглядати. Подібно можемо оглядати маєстат Бога Отця в світлі Його Воплощеного Сина, який - це: «Він - відблиск Його слави, образ Його істоти...» (Євр. 1, 3), та й сам Ісус Христос заявляє апостолові Пилипові: «Хто мене бачив, той бачив Отця. Якже ти говориш: Покажи нам Отця? Невже ж не віруєш, що я в Отці, а Отець у мені?» (Йо 14, 9с) Отже Ісус Христос для нас це світло небесного Отця. Як Богородичну Стихирю, так і гімн «Світе тихий» і послідує прокімен, хор співає по середині храму, там також виходить чтець, щоб читати Паремії.

Диякони чи священник обкаджує підчас Світе Тихий престіл, ікони й людей в тій цілі, щоб разом із піснею принести Богові й жертву кадила. Диякони при своїх возгласах: «Вонімім - Уважайте!» підносять вгору кінець орара правою рукою, що є зовнішнім знаком для вірних, подібно як батута диригента, тому, що він є провідником вірних при Богослужбах, щоб уважали. Й вони мають уважати на благословення священника, яке слідує: чи на Прокімен, чи вкінці на Паремію, яку той завзив диякона «Уважайте - Вонімім!» також попереджує.

Деякі слов'янські часослови¹⁵⁹ приписують авторство того гімну св. Софронієві Єрусалимському (+ 638). В деяких грецьких виданнях справлено допискою, що його автором є св. Мученик Антиноген, на основі того, що Св. Василій Великий написав був у трактаті «Про Святого Духа».¹⁶⁰ Тимчасом у тому трактаті св. Василій покликається на Антиногена, як на свідка свого твердження про Божество Св. Духа, але не вказує на нього, як на автора того гімну.¹⁶¹ Давня традиція знає двох Антиногенів мучеників, один з них віддав життя за віру (+ 169), а другий (+ 311). З професором Амманом треба прийняти, що цей гімн «Фос Гіляріон - світло лагідне» є радше витвором «захоплення перших християнських генерацій»,¹⁶² а автори, подібно, як і інших імпровізованих молитов, залишилися невідомими.

Сьогодні цей гімн - це суцільна пісня, та в її змісті можна доглянути три окремі частини: 1) «Світло лагідне... Ісуса Христа», 2) «Прийшовши під захід сонця... і Св. Духа Бога». 3) «Достойний Ти... славить Тебе».¹⁶³ Професор Хуан Матеос доходить до висновку, що в III ст. співали його люди на переміну з четцем.

Чтець: «Світло лагідне...

Нарід: «Прийшов під захід сонця».

Чтець: «Достойний Ти, щоб Тебе повсякчас оспівували голоси святих, Сину Божий, що даєш життя всьому світу».

Нарід: «Прийшовши під захід сонця...»

Подібно співали й молитву на Утрени після Євангелії: «*Воскресіння Христове...*», яка зараз також має суцільний вигляд. Перед читанням Євангелії є також така пісня, що її зараз виконується на *Антифонний Лад*, а саме: «*Всяке диханіє...*» (гл. Вечірня й Утреня, ст. 32). Такий антифонний спів гимну: «*Світе тихий*» відповідає літургійним приписам VI - VII ст., в яких поручається, щоб важливіші пісні розпочинав диякон, або під-диякон, а якщо їх немає - тоді сам священик.

Під впливом грецького чернецтва поширився звичай, що «*Світе тихий...*» виконувало унісонним рецитативом. Проти цього виступає *Симеон Солунський* у своєму творі: «*Про божественну молитву*», покликуючись на давні грецькі звичаї, згідно з якими всі гимни співав увесь нарід, кажучи: «*То ж виразніше придивімся таємницям спасенного Христового діла й тому, що піснею зображено в тій відправі, яку нам з давен давна передавали наші отці, як ми це завчили. Всі бо католицькі церкви (Католикаї де екклезіяї пазаї) по всьому світу виконували її з піснею й нічого не проказували без співу; хіба молитви священиків та просьби дияконів. Перш усього церкви Константинополя, Антіохії, Солуня; нині це ще виконуються єдино в Божому храмі св. Божої Софії*». Завдяки діяльності св. *Симеона Солунського* розбудилось на Сході зацікавлення церковним співом. В *Україні* напротязі сторіч витворилося кілька мельодій на «*Світе Тихий*», а тому, що вони були загально відомі, не втягнуто їх у Ірмологіон. Щойно о. *Ісидор Дольницький* записав два зразки в своєму «*Гласопіснці*» з 1894 р.

1) «*На два члени*» за грецьким зразком, але вже з власним вступом і закінченням, та поширеним змістом, якого вживали в Київській Митрополії.

2) У тій самій тонації, але з інакшим розташуванням складів під нотами. У повоєнні часи перерібку з модерними нотами подали в своїх напівниках: о. *Іван Музичка* (1952 р.) і о. *Олександр Дзерович* (1959

р.). В міжчасі (1953 - 1962) приготовано й видруковано «Василіянські Церковні Напіви», в яких є ще два варіанти «Світе Тихий», повсякденний і святочний.

По обкадженні і скінченні пісні «Світе Тихий» диякони підходять до царських врат, звернені до народу, й перший з них взиває: «Уважаймо!». Священик: «Мир всім!», а другий диякон: «Премудрість, уважаймо!», слідує: *Прокімен*, це вибраний стих псалма, який співається перед читанням св. Письма. Греки називали ті стихи псалма: «prokeimai» передлежати, тобто передлежачі, чи попереджаючі Святе Письмо стихи. Вони також поділені на 8 гласів з окремими мелодіями, які відповідають восьми тонаціям воскресних тропарів.¹⁶⁴ Прокімен бере свій початок від колишнього антифонного рецитуння псалмів, що робило Богослужби довгими і монотонними. Тому *Ляодикійський Синод* (343-381) зарядив, щоб псалмів всуціль не читати, але переплітати їх з читанням Святого Письма. Це дало почин скорочуванні відправ у той спосіб, що замість цілих псалмів, вибрано з них ті стихи, які, за гадкою св. *Івана Золотоустого*, мали в собі якусь високу науку,¹⁶⁵ й відповідали даному святі. В VI ст. прокімени мали уже сьогоднішній вигляд і ділились вони на «*Малі*»: з додатком одного стиха, що брались на буднях і в менші свята, «*Великі*»: з кількома стихами, що брались у великі празники, як Різдва, Богоявлення, Велика Субота і в суботу перед Неділею.

Зараз на Вечірніх розрізняємо чотири роди прокіменів:

(1) *Великі*, ті, що мають більше, ніж один стих, як у Суботу вечора перед Неділею, в Неділю Сиропусну, 1, 2, 3, 4 і 5 Неділю Великого Посту, в Дні Світлого Тижня й у Неділю П'ятдесятниці;

(2) *Малі*, що мають лише один стих;

(3) *Повсякденні*, що також є малими, бо мають лише один стих;

(4) *Празничні*, що є також великими й вони

приходять на Вечірнях у сам день Празників Господських;

У всі інші дні припадають малі прокімени.

Цікавою річчю є те, що *Прокімен у Суботу Вечора*: «Господь воцарися...» ніколи не уступає зі свого місця. То ж, коли в суботу припадає празник Господський, тоді в суботу в сам день празника є прокімен: «Господь воцарися...», а прокімен празника береться в П'ятницю вечора на Вечірні з Литією. Осібні *великі прокімени* співаються: у Світлий тиждень, у вечір Неділь: Пасхи, Томиної, П'ятдесятниці. У *Вечір празників Господських*: Різдва, Богоявління, Переображення, Вознесення, Воздвиження Чесного Хреста. Але, якщо вони випадуть у суботу, тоді береться прокімен суботній: «Господь воцарися...». У вечір п'ятниці на суботу перед Неділею М'ясопусною й перед П'ятдесятницею замість прокімена береться «Аллилуя» зі стихами заупокійними.

Змістом великих прокіменів є прослава всемогутнього Бога. З усіх прокіменів тижня, одинокий прокімен у суботу вечора можна б приноровити до Служби Воскресної в той спосіб, що в ньому й у його стихах прославляється Бога, як царя світу й Церкви. А тим царем по своєму воскресінні став Ісус Христос, як це сам заявляє: «Дана мені всяка влада на небі й на землі» (Мт 28, 18), а св. Павло додає: «Тому й Бог Його вивищив й дав Йому ім'я, що понад усяке ім'я, щоб перед іменем Ісуса приклонилось усяке коліно на небі, на землі й під землею» (Фил 2, 9с). Деякі літургісти хотіли й інші прокімени пристосувати до октоїхової служби, але це не вдалося. Цікавим є те, що стихи прокімена себе взаємно доповняють. З того, що прокімени на Вечірнях не змінюються, чи то буде Велика, чи Мала, чи Повседневна Вечірня, чи будуть чтенія чи ні, виходить, що прокімени не мають нічого спільного зі змістом чтеній.

Прокімен з Суботи на неділю: «Господь воцарися...» це Псалом 92, який у такому виді перейшов до Вечірні. Ще в XIII ст. Єрусалимські Устави

приписують тільки два стихи «dystichoi» та щойно пізніше перший приспів розділено на дві частини, щоб усі великі прокімени були однообразні.¹⁶⁶ Літургісти вибрали той псалом, тому що він був предметом спадщини ще з синагогальних відправ. «Господь царює...» співали Ізраїльтяни, щоб учасникам відправ змалювати всемогутність Бога Творця: «Він Цар царів, і Владика владик, єдиний, що має безсмертя, що живе у неприступному світлі, якого ніхто з людей не бачив, ані бачити не може» (1 Тим 6, 16). Псалом 92 цілком природньо ввійшов у недільну відправу християн, у якій звеличувалося Воскреслого Христа Спасителя; переможця темряви, терпіння й смерті. Так каже *Симеон Солунський*: «Так ось увечорі в суботу засвідчується тайну воскресіння співаючи: «Господь зацарив...» Він бо, воскресавши, подолав смерть. Він зодягнувся в красу нашої нетлінної природи. Він, воскресавши, такою мірою перетворив землю, що вона повірувала в Нього».¹⁶⁷

Прокімен належить до врочистих церковних пісень, важливість свою приймає від самого псалма й від читання Святого Письма, яке вводить. Щоби цю врочистість підкреслити, його попереджають возгласи: «Уважаймо! Мир усім! Премудрість, уважаймо!» Зараз вони мають літургійну функцію, спочатку, однак, служили практично до успокоєння присутніх, щоб вони могли привітати єпископа. Таку зустріч із народом описує *св. Августин*: «Ось ми ввійшли в церкву. Церква була повна. Неслися радісні вигуки: «Богу дякувати! Слава Богу!» Не мовчав ніхто. Я привітав нарід, а вони знову кликали тими самими палкими вигуками. Якже врешті зацарила тише, відбулося врочисте читання Святого Письма» (22, 8). А *св. Іван Золотоустий* доповнює в своїх гоміліях: «Стоїть диякон, звичайний служитель і виголошує: «Уважаймо!»,¹⁶⁸ «Коли в церкву входить настоятель, каже: «Мир всім!»¹⁶⁹ Після того, як усі встали, чтець каже: «Господь каже оце: «Диякон, стоячи, загороджує уста наказом мовчання,¹⁷⁰ очевидно возгласом:

«Уважаймо!» Подекуди казали: «бережіть мовчанку!» А єпископ вітався: «Господь з вами!», на що нарід відповідав: «І з духом твоїм!» *Картагінський Синод* (419 р.) забороняє четцям вітати нарід, так як це робить священник чи єпископ (кан 16). *Браїський Синод* (1. 5. 563) поручає, щоб єпископи й священники однаково вітали нарід: «Господь з вами!», як це сказано в Книзі Руть 3, 10; а народові слід відповісти: «І з духом твоїм!»¹⁷¹ Обидві форми привітання знаходяться вже в рукописах VIII - X сторіччя. Згодом, однак, входить привітання: «Премудрість!», але тільки на Божественній Літургії. На Вечірні щойно в *Філотеевому «Діятакосі»* (XIV ст.).

Прокімени протягом тижня й Аллилуя в часі Великого Посту.

Субота вечора: Господь зацарив, в красу прибрався (Пс 92, 1-5). Прибрався Господь і силою оперезався. Він бо твердо поставив вселенну, що не похитнеться. Домові Твоєму, Господи, належить святість на довгі дні.

Неділя вечора: Благословіть Господа, всі слуги Господні (Пс 133, 1с). Що стоїте в домі Господнім, у дворах дому Бога нашого.

Понеділок вечора: Господь почує мене, коли взиватиму до Нього (Пс 4, 2). Вислухай мене, коли кликатиму, мій Боже справедливий.

Вівторок вечора: Милість Твоя супроводитиме мене в усі дні життя мого (Пс 22, 6. 1с). Господь мій пастир: Нічого мені не забракне, на місті рістні буйної поселив мене.

Середа вечора: Боже, Ім'ям Твоїм спаси мене й силою Твою розсуди мене. Боже, почуй молитву мою, вислухай слова уст моїх (Пс 53, 3.4).

Четвер вечора: Поміч моя від Господа, що сотворив небо й землю. Очі мої підношу до неба, звідки прийде поміч моя (Пс 120, 2.1).

П'ятниця вечора: Боже, Ти мій обранець і ласка Твоя випередить мене. Визволь мене від ворогів моїх,

Боже, й оборони мене від тих, що повстають на мене (Пс 59, 10с.2).

В часі Посту: Коли береться Аллилуя тричі:

Понеділок: Господи, не докоряй мені в Твоєму гніві й у Твоєму обуренні не карай мене (Пс 6, 2).

Вівторок і Четвер: Вознесіте Господа Бога нашого й впадіте ниць перед підніжжям стіп Його, бо Він святий (Пс 98, 5).

Середа: По всій землі розійшовся їх голос і на край світу їхні слова (Пс 18, 5).

Свою пошану до Божого слова священник виявляє своєю поставою, звертаючись до того, хто співає прокімен чи читає паремію: «Священик зі схрещеними на грудях руками, чекає на кінець прокімена».¹⁷² У давнину пошана до Божого слова рівнялась пошані Євхаристійним Дарам. В *служебнику Київського Митрополита Ісидора* (XV ст.) на сторінці 122 є рубрика, що коли священник і диякон проказують молитву предложення: «Благословен Бог», мають руки схрещені на грудях, а щойно опісля, обкаджують дари. А II Ватиканський Собор у декреті про вишкіл священників каже: «Це важне передусім для Літургії слова, у відправлюванні Служби Божої, в якій нерозривно поєднується проповідування смерті й воскресіння Господа, відповіді слухаючого народу й саме жертвоприношення, яким Христос утвердив у своїй крові Новий Заповіт».¹⁷³

В Вечірнях Великих із Литією чи без, коли слідує святий Полиелейний, по прокіменах сліднують читання зі Святого Письма, так звані *паремії*. Так само в Чотиродесятницю - Великий Піст, на Великих Вечірнях всіх постних днів, є чтенія попереджені особливими прокіменами, але й ті не мають нічого спільного з Богослужбою даного дня чи з його чтеніями. З того виходить, що прокімени, це попросту стихи псалмів, і то взяті по порядку майже з кожного псалма, що вказує на те, що вони є останками давнього цілого псалма.

Паремія - Чтеніє

Паремія з грецька «paroimia» притча - «proverbium» це частина Святого Письма зі Старого, а то й Нового Заповіту, яка містить у собі пророцтво про ту подію, яку обходимо, й у той спосіб пояснює намір установлення даного празника. Вони мають у собі похвалу чи то даному святому, або оповідають історію даного празника чи святого. Названо ті частини пареміями - притчами бо численні з них своїм пророчим чи символічним змістом вказують на особи чи події, які обходимо, й загалом дають лекції мудрости, що їх кожен може пристосувати до себе. Розрізняємо кілька родів паремій:

I. *Рядові*, які читається в Чотиродесятницю на Літургіях Передшеосвячених Дарів з Книги Буття й Притчей. Їх є тільки дві.

II. *Символічні*, що читаються, наприклад, у Велику Суботу, перед Воскресенням (Великоднем) про жертвування Ісаака, про перебування Йони через три дні в череві кита, вони бо є прообразами смерті й воскресіння Христа Спасителя. В Навечеріє Різдва Христового читаються паремії з пророцтва Ісаї: про Еммануїла й із Міхея: про народження Ісуса в Вифлеємі. Є паремії, що розказують історію даної особи, як пророка Іллі (20 серпня). Інші знову, що правда не впрост, але все-таки непрямо вказують на даний празник, як, наприклад, на празники *Богородичні*, в них читається Премудрість, яка устроює царство Боже на землі (Кн. Притчей). Тут, вправді, є мова про гіпостатичну Божу Мудрість Божого Сина й про Церкву, що Він оснував, а не про Пречисту Діву Марію. Все-таки, коли слухається ту паремію, приходиться на гадку Пречиста Діва, бо йдеться тут про Воплочену Божу Премудрість, яка взяла людську природу з Пречистої Діви.

III. *Паремії, в яких виложена наука віри й моралі*, відповідно до даного святого, наприклад, у празники пророків, апостолів, мучеників і преподобних. Число

тих паремій не є все однакове. В празники є їх звичайно *три*. Коли ж випаде два празники разом, тоді кожний має по три паремії, то ж буде *шість паремій*. Деякі празники мають більше паремій, як наприклад, *Богоявлення (Йордан)* має *13 паремій*, а в *Велику Суботу* є *15 паремій*. На *Літургіях Передшеосвячених Дарів* є *лише дві паремії*. Всі паремії, це залишок старини, бо тоді на кожному Богослуженні читали Святе Письмо для поучення катехуменів - оглашених. Давніше вірні дійсно слухали слово Боже й кріпилися ним прямо з джерела. Тому то Церква й тепер бажає, щоби вірні на Богослужбах черпали цю Божу науку, а священники, щоби її поясняли. На жаль, однак, дуже рідко паремія стає предметом проповіді, хоч ті паремії підбирається відповідно до важніших подій історії відкуплення.

Перед читанням паремії диякон чи священник виголошує: «Премудрість!», тобто, що йдеться про слова Божі, які містять у собі не людську, але Божу мудрість. У відповідь на те чтець заповідає, що буде читати. Слідує другий завзив диякона, чи священника: «Уважаймо!» й слідує читання даного місця Святого Письма. Під час читання священник сидить на кріслі за престолом: «synthronoi», а не на горному сідалищі: «thronos», тому що воно, згідно з уставом, призначене виключно для єпископа. Що важко оправдати, бо в Богослужбі священник символізує Ісуса Христа й тому, як це було в нас у звичаю, повинен сидіти на горному сідалищі. Чому вірні сидять під час читання Святого Письма? Можливо з тої причини, що давніше після читання паремій слідувало читання гомілій чи проповідей Отців Церкви, під час яких нарід сидів. Коли ж ті гомілії чи проповіді вийшли з ужитку, звичай сидіти під час читання остався.

Відносно Паремій, тобто читання Святого Письма, воно від самого початку входило в склад церковної відправи й тут заходить різниця між *чернечими й соборовими* церквами. В *чернечих спільнотах* відправи були щодня, то ж Святе Письмо читали за чергою й

то два читання зі Старого й одне з Нового Заповіту. В *Соборні Храми* вірні збиралися лише в неділі й свята, то ж читання вибрали відповідно до нагоди. Так, наприклад, св. *Василій Великий* повчає, що в дні хрищення оглашених читається другу главу пророка Ісаї, другу главу Діянь Апостольських і 11 главу Матея. Подібний припис знаходимо в 10-ій гомілії св. *Івана Золотоустого*. Св. *Амврозій* у листі до *Маркелли* пише, що в Велику П'ятницю читали книгу пророка Йони, який є прообразом смерті Ісуса Христа.¹⁷⁴ Св. *Максим Туринський* згадує про читання пророцтв Ісаї й Євангелій від Матея й Йоана. Під впливом Римської Церкви, головно за часів папів Келестина I (+ 432) і Григорія Великого (+ 604) з Літургії усунено читання книг Старого Заповіту й перенесено на Вечірню.¹⁷⁵

Від III сторіччя сильно була поширилась *апокрифічна література* й почала проникати в церковні відправи й спричинювати заколот. Проти цього виступили отці *Ляодикійського Собору* (IV ст.). Вони склали *Список Канонічних Книг* і заявили: «що не слід співати в церкві своєрідних псалмів, ані читати інших книг канонічних, тобто тільки книги Старого й Нового Заповіту» (Канон 59). Пізніше св. *Атанасій Александрійський* (+ 367) в листі до Аммуноських ченців подає той список і зобов'язує братів його додержуватися в своїх відправах.¹⁷⁶ Це зарядження повторив *Картагінський Собор* (419 р.) пригадуючи, що «в церкві крім канонічних писань не слід читати нічого під іменем божественних писань» (Канон 24).

В наші часи знову віджили давні намагання, щоб у церковні відправи вносити щось нове, бо біблійні читання не відповідають вимогам сучасної людини. Проте отці *II Ватиканського Собору* (1963 - 1965) постановили, що Святе Письмо є превеликої ваги, бо з нього беруться читання, в проповідях воно пояснюється; співаються псалми, а за їхнім натхненням і спонукують укладаються молитви й літургійні пісні. З нього також літургійні чинності й знаки беруть своє значення. Тому, щоб привести до обнови, розвитку й

пристосування св. Літургії, конечним є скріпити й оживити любов до Святого Письма, про яку свідчить традиція обрядів, як східніх так і західніх (Ч. 24).¹⁷⁷ Вони, також, підкреслили важливість «служіння Божого слова», що його здійснюється на два лади: (1) збільшенням різноманітних читань зі Святого Письма й (2) проповіддю не тільки на Божественних Літургіях, але й у «навечерія врочистіших свят» (Ч. 35).

Так то досі був би начерк Вечірні з Литією, як і Вечірні Великої без Литії. Заходить хіба лише ця різниця, що не на кожній Великій Вечірні є Паремії й у тому случаю сейчас після Прокімена слідує *ектенія сугуба*.

ЕКТЕНІЇ

Складниками цього останнього розділу прохальної частини Вечірні є дві Ектенії, відділені від себе гимном «*Сподоби Господи*», який єднає в собі просьбу й прославу Бога, а zarazом лучить ті дві ектенії в одну органічну цілість.

Ектенія Сугуба

«Рцім всі». Її називають «сугубою - усильною».¹⁷⁸ /5 Походить вона, мабуть з часів літургійних реформ XVI - XVII сторіччя. Давня Ектенія «Рцім всі» мала багато коротших прохань, щось подібно як і Ектенія Мирна. *Діятаксіс Фільотея* (XIV ст.) подає 10 прохань, а «*Ісидорів Служебник*» з наступного сторіччя має вже їх тільки вісім, зредукувавши 7, 8, 9 прохання до одного: «Єще і молимся о труждаючих, поющих, о предстоящих людех і чающих єже от Тебе багатия милости».¹⁷⁹ Коли ж порівняти Ісидорову ектенію з теперішніми виданнями, побачимо, що перші *три* прохання залишились незмінними. Дальших *чотири*, тобто 4 до 7 включно, зведено до одного, тобто до моління за царів, архієпископа, священників і братію, даючи першенство церковній гієрархії. Прохання про нарід, що колись було додатком до 7-го й «за всіх у Христі братів наших» поширено згодом додатком про тих, що

беруть участь у відправі, за добродіїв і за всіх християн. Додаток «православних» появляється щойно в грецьких рукописах XVI сторіччя. В українському перекладі воно звучить так: «Ще молимося за побожних і православних християн». В Україні цей додаток приходить у Служебнику Петра Могили з 1629 року й має вже сучасне прохання: «За присутніх людей, які очікують від Бога великої милості, за тих, що чинять нам милостиню й за всіх православних християн».¹⁸⁰ Між проханням за правлячу владу й за присутніх людей є ще місце на вставлення прохання в якійсь особливій потребі. Зараз воно є в наміренні: «Ще молимося за много-страдальну землю нашу, щоби в ній затвердився незаколючений мир і благочестя (побожність)».

Відносно назви *Ектенія Сугуба*. Слово «сугубий», або його скорочена форма «сугуб» у давній слов'янській мові означає дослівно *подвійний*, або в дальшому значенні *побільшений*. Наприклад, про Ісуса Христа кажеться «сугуб естеством» - подвійний природою, бо Ісус Христос мав дві природи - Божу й людську. Цю назву «сугуба» - подвійна, ще інші пояснюють тим, що в дальших прошеннях приходить потрібне «Господи, помилуй!» Ця ектенія є получена з молитвою т. зв. «Приліжного», тобто усильного, наполегливого моління й цю наполегливість вірні висказують потрібним «Господи, помилуй!» Її місце на Вечірні є дуже вмісне, бо вхід означає зшестя Господа Ісуса Христа до людей, щоб їх відкупити, й воно дає людям нагоду звернутись до Нього з усильним проханням, щоб він, заради свого великого милосердя, помилував усіх християн. Тому вчисляється в ній усіх тих, за яких молимося, тобто за гієрархію церковну, за правлячу владу, за весь нарід і за всіх присутніх вірних.

Ектенія:

Промовимо всі з усієї душі, й з усієї мислі нашої промовмо: «Господи, помилуй!»

Господи, вседержителю, Боже отців наших,

молимося Тобі, вислухай і помилуй!

«Господи, помилуй!»

Помилуй нас Боже по великій милості Твоїй, молимося Тобі, вислухай і помилуй.

Після кожного прохання «Господи, помилуй!»

Молитва:

Господи, Боже наш, прийми це наполегливе моління від рабів Твоїх і помилуй нас по множеству милости Твоїї і зішли щедроти Твої на всіх людей Твоїх, що очікують від Тебе багатой милости.

Ще молимося за святішого, вселенського Архiereя нашого (ім'я) папу Римського, за Блаженнішого, верховного Архiepіскопа нашого Кир (ім'я), за преосвященнішого Архiepіскопа і Митрополита нашого Кир (ім'я), за боголюбивого Епископа нашого Кир (ім'я), за тих, що служать і послужили в святім храмі цім, за отців наших духовних і за всю в Христі братію нашу.

Ще молимося за Богом бережений нарід наш, за правління й за все військо.

Ще молимося за многострадальну землю нашу, щоб у ній затвердився незаколючений спокій і благочестя (побожність).

Ще молимося за предстоячих людей, що очікують від Тебе великої й багато милости, за тих, що нам творять милостиню й за всіх православних християн.

Бо Ти є милостивий і чоловіколюбче Бог і Тобі славу віддаємо Отцеві й Синові й Святому Духові, нині й повсякчас і на віки віків. Амінь.

«Сподоби Господи»

По Ектенії Сугубій слідує продовження її прохань у молитві, приноровленій до вечірнього часу - в гимні «Сподоби Господи». Хоч він зараз становить суцільну молитву, то в перших століттях християнства це були окремі стихи, що їх вибрано з різних місць Святого Письма, за виїмком першого, який є вступом і змінюється відповідно до пори дня? « С п о д о б и

Господи в вечір (в ніч, у день) цей».

«Дозволь, Господи, зберегтися нам цього вечора від гріха.

Благословений Ти, Господи, Боже батьків наших, хвальне й прославлене ім'я Твоє на віки. Амінь (Дан 3, 26).

Господи, нехай буде Твоє милосердя на нас, так як ми надіялись на Тебе (Пс 32, 22).

Благословений Ти, Господи, навчи мене Твоїх установ.

Благословений Ти, Владико, дай мені зрозуміти Твої заповіді.

Благословений Ти, Святий, сповни мій ум Твоїми законами (Пс 118, 12. 26, 135).

Господи, милосердя Твоє повіки, не відкидай діла рук Твоїх (Пс 157, 8). Тобі належиться хвала, Тобі належиться пісня, Тобі слава належиться: Отцеві й Синові й Св. Духові, нині й повсякчас і на віки вічні. Амінь». (гл.Пс 64, 2)

Цей гімн такий давний, як і *«Світе Тихий»*.¹⁸¹ Розказують, що авва Іван і Софроній відвідали *Нілеву Обитель* і брали участь в його вечірній відправі, на якій проказувано псалми: 1-ий і 140-ий, без тропарів, а також відомі молитви *«Світе Тихий»*, *«Сподоби Господи»*, а при кінці ще додали Симеонові слова: «Нині Отпускаєши».¹⁸² Гімн *«Сподоби Господи»* записаний у *«Апостольських Постановах»* майже в теперішньому виді.¹⁸³ В грецьких уставах з IX - X ст. цей гімн приходить під назвою молитви.¹⁸⁴ Видно, що в тому часі він, подібно як і *«Світе Тихий»*, злився в одно й перестав бути всенародною піснею. Давній Типік св. *Сави* перевиданий у Москві 1906 року поручає проказування того гімну настоятелю або четцеві.¹⁸⁵ В давніших виданнях *«Сподоби Господи»* мало колиншій поділ на окремі стихи, так було в наших давніших виданнях. У найновіших римських виданнях його поділено на три частини на зразок стихир.¹⁸⁶ Та, незважаючи на ті

зміни, «Сподоби Господи» залишилось у нас всенароднім гімном і виконується на антифонний лад; у звичайні дні рецитуються, а в свята - співом на 7-ий воскресний глас.¹⁸⁷

По гімні «Сподоби Господи» слідує:

Ектенія Просительна

Вона є неначе продовженням гімну «Сподоби Господи». Називається так, бо кожний її завзив кінчається словами: «У Господа просім!» В Ектенії Мирній просимо про добра, які ми втратили внаслідок гріха первородного. То ж у ній просимо про добра духовні, конечні для нас у цьому земському житті. Заради того ті просьби об'являють маркантно деякі правди нашої святої віри, як наприклад:

(1) Без Божої благодати не можемо нічого дорого зробити, з того виходить, що Церква бажає собі, щоб люди мали заєдно перед очима цю правду.

(2) Просьбою - молитвою можна все в Господа Бога випросити.

(3) Люди мають своїх ангелів хоронителів.

(4) Якщо жалуємо за наші гріхи, Господь їх нам прощає.

(5) Всяке добро - це дар Божий.

(6) Завжди треба просити про ласку видержання в добрі.

(7) Хвилина смерти є для всіх людей дуже важною.

(8) Після смерти слідує суд і вічна кара, або нагорода.

Ектенія Просительна

Доповнім наші вечірні молитви Господеві.

«Господи помилуй».

Заступи, спаси, помилуй і охорони нас Боже, Твоєю благодаттю.

«Господи помилуй».

Вечера всього звершеного, святого, мирного й безгрішного в Господа просім.

«Подай Господи».

Ангела миру, вірного наставника, хоронителя душ і тіл наших у Господа просім. Прощення й відпущення гріхів і прогріхів наших у Господа просім. Доброго й пожиточного душам нашим і миру для світу у Господа просім. Осталий час життя нашого в мирі й каятті скінчити у Господа просім. Християнського кінця життя нашого, безболісного, бездоганного, мирного й доброго одвіту на страшнім суді Христовім просім. Пресвяту, пречисту, преблагословенну, славну Владичицю нашу Богородицю і присно Діву Марію з усіми святими пом'янувши, самі себе й один одного й усе життя наше Христу Богові віддаймо.

«Тобі Господи».

Бо Ти добрий і чоловіколюбчець Бог єси й Тобі славу віддаємо Отцю й Синові й Св. Духові, нині й повсякчас і на віки віків. Амінь.

Мир усім! І духові твоєму!

Голови ваші Господеві приклоніть.

«Тобі Господи».

Сам висказ «доповнім молитви» говорить про те, що ця Ектенія є доповненням попередніх молінь і їхнім закінченням. Сьогодні вона є закінченням *Другої Частини Вечірні*, а в перші сторіччя християнства вона закінчувала відправу. В *Апостольських Постановах* знаходимо опис заключної частини Вечірніх Молінь: «Після того як відпущено оглашених, диякон виголошував: «Спаси й піднеси нас Боже Твоїм Христом. Вставши, просім у Господа Його милосердя й змилювання, ангела начальника миру, добрих і корисних речей, кончини християнського життя, вечора й ночі тихомірної, безгрішної, весь час нашого життя бездоганно скінчити, просім. Самі себе й одні одних живому Богові через Його Христа передаймо!» Тоді єпископ проказував молитву: «Боже безначальний і

безконечний», а диякон взивав присутніх: «Прихилить голови на покладення рук». Єпископ проказував *Головопреклонну Молитву*: «Боже правдивий і вірний! Ти вчинив милосердя тисячам і десяткам тисяч тих, що Тебе люблять. Ти приятель смиренних і вбогих захисник, всесвіт Тебе потребує, все бо Тобі служить. Поглянь на цей люд свій, на тих, що схилили перед Тобою свої голови й поблагослови їх духовним благословенням. Пильнуй їх як зіницю ока, зберігай їх у побожності й святості й зволь дати їм вічне життя в Христі Ісусі, Твоїм улюбленим Сині, з яким слава, честь і шана Тобі й Синові й Св. Духові, нині й повсякчас і на віки віків. Амінь».

По закінченні тої молитви диякон звертався до учасників відправи зо словами: «Відійдіть у мирі!», а нарід після молитви відпусту вертав домів.

В дальшому своєму розвитку прохальну молитву диякона розчленовано й із неї створено Ектенію «Ісполнім молитви...», яка до XI - XII ст. зберегла свій характер заключного моління. В деяких Євхологіонах «Ектенія ісполнім...», слідує по гімні «Нині отпущаєши...», а її першим проханням є: «Закінчим наші молитви...». Щойно згодом створюється заключна частина Вечірні, а головопреклонна молитва є радше приготуванням до останньої покайної частини Вечірні. Протягом дальших сторіч «*Головоприклонна Молитва*» вийшла з ужитку, а на її місце прийшли інші. В *Синайському Євхологоні* з IX сторіччя є молитва: «Господи Боже наш, що сидиш на престолі слави...», а в *Константинопольському* з X сторіччя є вже нинішня молитва.¹⁸⁸ Перші її слова нав'язують до пісні Давида, яку він заспівав «того дня, коли Господь вирятував його з рук усіх ворогів його» (2 Сам22, 1). Коли ж порівняти її з молитвою *Апостольських Постанов*, то вона вже не є приготуванням учасників відправи до єпископського благословення, але поклоном Цареві Судді, від якого волі повністю залежить судьба всіх людей.

Священик читає: «Господи наш, що прихилив небо (2 Сам 22, 10) на спасіння людського роду,

поглянь на слуг Твоїх і на насліддя Твоє. Перед Тобою бо страшним і чоловіколюбним Суддею слуги Твої похилили голови свої й нагнули свої шиї, не від людей очікуючи помочі, але надіючись на Твоє милосердя й Твого очікуючи спасіння. То ж збережи їх кожночасно й теперішнього вечора й у прийдешню ніч від усякого ворога, від усякого противного діяння диявола й від пустих міркувань й спогадів лихих. Нехай благословенною й прославленою буде могутність царства Твого, Отця і Сина і Св. Духа, нині й повсякчас і на віки вічні. Амінь».

Ці слова благословення вірних приходили частіше в давній Вечірні. Вірні роблять на собі знак хреста, заявляючи тим способом свою готовність прийняти той дар, що його Христос вислужив нам своїми стражданнями й смертю на хресті. А своєю відповіддю: «І з духом твоїм» у свою чергу бажають того мира священикові. На дальший завзив диякона: «Голови ваші... приклоніть...» нарід повинен схилити свої голови перед Господом. Відповідь вірних: «Тобі Господи» зазначає, що вони нікому іншому тільки самому Богові клоняють свої голови. Те склонення голови й головоприклонна молитва приводить нас на гадку перші сторіччя християнства, коли на завзив диякона: «прихиліть голови на покладення рук...» поодинокі кляси людей приходили до єпископа чи священика, який, кладучи руки, молився. Отже, головоприклонна молитва є пригадкою того гарного історичного звичаю.

Устав каже священикові відмовляти цю молитву потишу. Але змісл і призначення тої молитви вимагав, щоб її проказувати вголос, бо ж і устав поясняє: «Коли священик мовить молитву прихилення голови, всі нахиляють голову аж до возгласу: «Буди держава...».¹⁸⁹ Та пощо держати похилені голови, коли нарід не розуміє причини, які подає ця молитва, тобто:

Ми стоїмо перед нашим справедливим Суддею:

- усвідомлюємо собі нашу гріховність і неміч;
- розбуджуємо в собі надію на Боже милосердя

й спасіння;

- від Бога потребуємо повсякчасної допомоги.

Ці гадки приготують і настроюють вірних до переходу з прохальної до покайної частини Вечірні.

ТРЕТЯ ЧАСТИНА ВЕЧІРНІ

Ця остання частина Вечірні має збудити в вірних дух каяття, що досягається при допомозі молитовних та обрядових засобів. До *перших* належать: Стихири, Литійні Молитви, Трисвятоє, Тропарі й Псалом 33. До *других* належить: Литійний похід, благословення хлібів, пшениці, вина й олію. В тих моліннях і обрядах міститься дух каяття.

1. Литія - Цілонічне Чування

Слово *Литія* походить від грецького слова «*litai*», яке далше виводиться від дієслова «*litaineuo*», значить прохаю, благаю. Отже Литія, це покайне моління, прохання. Певну кількість таких прохань названо «Літанія», яка ще й досі заховалась у латинському обряді. Цей спосіб моління увійшов у Богослужбу з початком IV сторіччя, з тих молінь, які відбувались підчас молитовних, церковних походів. З *Медіолянським Едиктом* (313 р.) Церква виходить з укриття, з катакомб і починає жити вільним життям. Першим виявом здобутої волі є величаві походи для вшанування й звеличання «*Святих Місць*», на яких Христос Спаситель проляв свою пресвяту кров. Опис таких походів залишила не раз уже згадувана прочанка *Етерія Сильвія*, розказуючи, що вони відбувались впродовж *Великого - Страсного Тижня*, а свою кульмінаційну точку досягали в *Велику П'ятницю*.

Після Вечірні похід вирушав на Гору Оливну (Гетсеманія), звідтіля переходив до церкви Мартиріон (пре-торія), а тоді до церкви Воскресіння й Хреста. Вечірню закінчувано аж на світанку в Сіонській Церкві Успення. Підчас тих походів цілу ніч співали псалми, антифони, пісні - літанії. В окремих церквах відбувалися читання Св. Письма, яке добирали так, щоб відповідало порі,

місцеві й обставинам. По «отпусті» всі «приступали до руки єпископа», щоб від нього одержати благословення. Подібні Литії відбувалися в днях празників Господських, як Вознесіння, Зшестя Св. Духа й інших. На Богоявлення вихідною точкою Литії був Вифлеєм.¹⁹⁰ В інших країнах поза Палестиною, метою литійних походів були *гроби мучеників*, щоб заради їхнього заступництва випросити в Бога особливших ласк у час лихоліть, як у час по-венеї, посухи, землетрусів, пошестей, воєн тощо. Так, наприклад, литійними походами до столичних церков цісар *Теодозій Великий* приготувався до війни з Євгенієм. Зодягнений у волосяницю припадав перед гробами мучеників і перебував на гарячій молитві.

Зваживши те, що *Литійні Походи* відбувалися ніччю, вже цілком природньо, вони є пов'язані з нічним чужанням «всенощним бдінієм». До таких молінь заохочував своїх ченців св. *Іван Кассіян*, повчаючи в *Кеновійних Уставах*, що цілонічні чужання й перебування на молитві є апостольського походження.¹⁹¹ В тямці апостолів глибоко записались слова докору Ісуса: «Отож і однієї години не спромоглись ви чувати зо мною і Чужайте й моліться, щоб ви не ввійшли в спокусу, дух бо бадьорий, але тіло немічне» (Мт 26, 40). Християнське передання, що його невідомий автор «Гомілії»¹⁹² записав на переломі III - IV ст. оповідає, що св. Петро щоночі молився, оплакуючи свій упадок - трикратне відречення Христа. Він став зразком тогочасних християн, перш усього єпископів. Ось «Господній Заповіт» поручає єпископові, щоб усю ніч перебував у церкві на молитві, додаючи: «Якщо він не може безпереривно перебувати всю ніч, то принаймі хай у ній залишається в повище згадану пору: опівночі й на світанку, бо тоді ангели відвідують церкву» (1, 22). Нічні чужання хвалить і поручає своїй громаді *Климент Александрійський* на сторінках твору «*Стромата*»,¹⁹³ де порівнює його до молитви ангелів. Подібно й *Оріген* (+ 234), розказуючи про різні роди молитви, поручає, щоб християни збирались опівночі на нічне чужання.¹⁹⁴

Відносно того заходить різниця між чернечими й соборними храмами. Єгипетське чернецтво під проводом св. Павла з Теваї щоночі влаштовувало чергове чування, підчас якого співали гімни.

В Соборових храмах, від IV сторіччя почавши, нічні чування відбувалися в навечеріє неділь і більших свят, як це описує св. Іван Золотоустий: «Увійди в церкву, поглянь на цих бідолах, які перебувають отут від півночі аж до світанку! Подивись на ті святі чування, що з'єднують день із ніччю! Глянь на христолюбний нарід, що не страхається ні дня, ні ночі, ні тиранії сну, ні прикрости неспання».¹⁹⁵

В Типіконах IX ст. маємо вже приписи щодо нічних чувань «Бдіній з Литією»: Типікон Єрусалимський - Святогробський поручає брати стихири, прокімен, Євангелію й молитви. Литія того типу має величний, радісний характер. Константинопольський Типікон «Великої Церкви» подає деталі литійних обрядів. Після возгласу: «Твоє бо єсть єже миловати...» хор співає тропар Литії, а єпископ бере з престолу Євангелію, диякон обкаджує престіл, єпископа й Євангелію. Той передає її архидияконові й розпочинається похід. Диякон із кадилицею, хрестоносець, архидиякон з Євангелією й єпископ. На третьому порозі «Потаміоні» єпископ зупиняється й благословить, цілує хрест і євангелію, накладає на хрестоносця «краткую фелонь» і похід рушає в напрямі входових дверей. У притворі єпископ зупиняється знову перед «царськими дверми» накриває голову й усі виходять на майдан, де хор співає тропар, а диякон виголошує ектенію: «Рцім всі...» з її молитвою. По возгласі єпископ благословить нарід, проказує головоприклонну молитву й під спів тропаря похід вирушає до дальшого місця призначення.¹⁹⁶

Патріярх Філотей у «Діятаксосі» обмежує литійний похід до притвору - «нартекс», підчас якого хор співає стихири, а священник із дияконом і свіченосцем виходять зі святилища північними дияконськими дверми, переходять увесь храм і зупиняються в притворі. Тут диякон обкаджує всіх як звичайно, а по закінченні стихир,

виголошує Ектенію: «Спаси Боже...». Давні слов'янські рукописи XIV сторіччя називають литійний похід «ісхожденієм», так його описуючи: «Священик і диякон виходять у притвор, попереджені свіченосцями й кадилом, а за ними йде нарід. Перейшовши через царські двері в притвор, священик кадить хрестообразно». Пізніші рукописи звертають увагу, що священик виходить «із двома світильниками», обкаджує ігумена й братію. Ще пізніші додають: «священик і диякони виходять царськими дверми в притвор і там обкаджує святі ікони й настоятеля».¹⁹⁷ Ці останні приписи є вже майже тотожні з тими, які подає теперішній устав. По возгласі: «Буди держава царствія...» священик із хрестом у руці й диякон із кадильницею виходять північними дверми, або, якщо де такий звичай, що царські врата відчинені, священик виходить царськими вратами, а диякон північними дияконськими дверми. Звідси йдуть у притвор, а якщо його немає, у місце близьке входових дверей святині.Б попереду йде хор і свіченосці. Диякон, по одержанні благословення кадила, кадить святі ікони, якщо вони є в притворі, потім священика, хор і нарід. По скінчених стихирах Литії, диякон співає голосно ектенію: «Спаси Боже людей Твоїх...»¹⁹⁸

Литія, це покайне моління, а правиться її перед великими празниками, помимо її покайного характеру, щоб вірні й у радісні празники були свідомі того, що задля своїх гріхів вони не достойні Божого милосердя. Так, що навіть їхня радість була навіяна страхом Божим, як кажеться в псалмі: «Служіте Господеві у страсі й радуйтеся Йому в терпінні» (Пс 2, 11). Той покайний характер видний у цілому її укладі. Найперше відносно місця. Всі удаються з храму в притвор, який давніше був місцем для оглашених, тобто ще не охрищених і для публічних каянників. Вони, згідно з *Василієм Великим*, ділилися на чотири класи людей:

(1) *Зимуючі - Плачучі*, що перебували в зовнішньому притворі, прибудівці лише під дахом.

(2) *Слухаючі*, що були у внутрішньому притворі на Літургії до «Єлиці оглашенії ізійдіте...» переходили

до притвора, це були катехумени й каянники 3-ої Кляси.

(4) *Кляса - Стоящі*, каянники, які могли брати участь у Літургії, але не приступали до Св. Тайни Евхаристії.

Проте вхід священника й вірних у притвор був актом упокорення. Цей вхід мав бути знаком для катехуменів і каянників, що й вони можуть сподіватися милосердя Божого й прощення своїх гріхів.

Литійні Стихири

Виразні вказівки відносно тих стихир знаходяться щойно в *Типіконах XIII ст.* Вони приписують підчас походу співати стихиру того храму, до якого похід відбувається. В слідуєчих сторіччях є такі вказівки: «співати також інші стихири самогласні святого храму, закінчуючи їх наславником», тобто стихирою Благовіщення 8-го гласа: «Веселіться небеса...». *Типікон XIV ст.* каже: «співаємо стихири самогласні, чий є храм, на глас дня, якщо має, а на закінчення стихир «Слава... І нині...» і «Богородичний». В Октоїху під 1-им гласом знаходимо ще таку замітку: «Співаємо самогласну стихиру святого (даної) обителі, як Литію відправляється в притворі; на ній співаємо стихири *Павла Амморейського*, або те, що настоятель звелить». У свята Господські й Богородичні за наславник може бути яка-небудь стихира празнична. З храмових стихир вибирається той глас, що відповідає черговому гласові даного тижня, щоб, таким чином, зберегти музичну однообразність.

Разом із грецькими літургійними книгами ця різноманітність перейшла в Україну й через неувагу редакторів залишилася й досі в рубриках. Наприклад, у теперішньому нашому Великому Часослові читаємо: «Коли є Литія по возгласі: «Буди держава...», виходимо в притвор, співаючи стихиру храма, або празника».¹⁹⁹ «Послідованіє Вечірні» після подібної рубрики поясняє, що вихід у притвор відбувається північною стороною, підчас, коли царські врата є зачинені; «а прикінці замітки говориться про більше стихир: «скончавшимся

же стихирам литійним».²⁰⁰ Ці розбіжності намагається усунути теперішній устав вставкою: «якщо десь є такий звичай, що царські врата є відчинені, священник виходить царськими вратами, а диякон північними дияконськими дверми».²⁰¹

Як багато разів перед тим, так і в тому случаю наша Церква самостійно прямувала своїм шляхом і створювала свої літургійні форми. Ця окромишність слідна передусім у вокальному виконуванні литійних стихир, які лише в нас співаються на так званий «болгарський напів». Відносно того еспанський літургіст Хуан де Кастро в своєму методологічному підручнику греко-слов'янського церковного співу пише таке: «Третім рядом є *Болгарські гласи*. Про них немає згадки ані в грецьких, ані в слов'янських книгах, за винятком Слов'янського *Ірмологіона*, до якого вони мали б увійти з Болгарії, бо зветься болгарськими. Їх, мабуть, прийнято, щоб збільшити різноманітність стихирного співу, такою, однак, мірою, що їх обмежується тільки до тої частини, що зветься Литією. У книгах подається їх при кінці дуже врочистої Вечірні, на якій відбувається благословення хлібів». Дальше автор дає свою музичну оцінку болгарських напівів: «То ж і болгарські пісні мають ту саму нотацію, чи форму мельодії, що відповідні «Слава Отцю». А мельодія тих пісень є цілком особлива й різниться від попередніх. В деяких її гласах є куди більше краси і поваги, ніж, наприклад, у першому гласі. Рід композиції, або стиль в усіх повище згаданих піснях є майже силабічний, має одну, або декілька нот на кожний склад. Обсяг охоплює більше, як сім ступнів, але в загальному спів вагається в межах «кварті»».²⁰²

Оцінку болгарських гласів можна виразити тим, як часто їх уживається в Богослужбі. Впродовж року співається литійні стихири 90 разів на різні гласи, з того на 1-ий 24,5; 2-ий і 4-ий 16,5; 5-ий 14,5; 6-ий 12; 8-ий 9; 3-ій 7. Сьомий зовсім не приходить.²⁰³

Глас перший маєстатичний, бадьорий з мольовою закраскою відповідає звелично - благальному змістові

стихир. Благання звертається до Христа Господа, заради заступництва Преч. Богородиці, чи святих, щоб «випросили нам, Твоїм почитателям, велику милість...»; «випроси нашим душам очищення гріхів і велику милість»; «щоб захоронитись нам від спокус лукавого й щоб спаслися наші душі»Б «Богородиці ради спаси нас...»

Литійні Молитви

Загально вживаною є «*Ектенія Литійна*»²⁰⁴ так звана мабуть заради схожості з «Ектенією Сугубою - Ектенією Рцім всі...» та й кінцевих возгласів: «почуй нас грішних, що моляться до Тебе й помилуй нас...», «Господи, почуй і помилуй...». Зате в рубриках вони мають назву «*Молитва*», бо то не короткі возгласи, але довгі молитовні тексти. Давніше було їх більше, зараз зредуковано до 4-ох.

І *Молитва*: В давнину починалась вона останнім стихом Псалма 27: «Спаси Господи Твій нарід і благослови Твоє насліддя...». В Евхаристійній Молитві «*Апостольських Постанов*» був ще додаток: «яке Ти придбав дорогоцінною кров'ю Христа Твогого...».²⁰⁵ Після відокремлення Вечірні від Літургії, замість тих слів вставлено: «відвідай Твій світ милосердям і змилюванням». В XIII сторіччі грецькі рукописи згадують після цього прохання заступництво Богородиці, Христа, Предтечі й усіх святих. В наступному сторіччі додають ще два прохання: «піднеси християн...» і «зішли на нас Твоє милосердя», а між заступників додано ще: «апостолів, преподобних і богоносних отців наших і св. праведних богоотців Йоакима й Анну...». Слов'янські рукописи додали ще й «ангелів», а в XVI ст. «святих добропобідних мучеників». Деякі Евхологіони згадують: «святих отців наших і вселенських великих учителів і святителів Василя Великого, Григорія Богослова й Івана Золотоустого, і во святих отця нашого Миколая Мирликійського чудотворця...». В такому менш більше виді вона прийшла до слов'янських рукописів XIV ст.

В Київській Митрополії ці додатки провірив,

упорядкував і доповнив митрополит *Петро Могила*. До двох початкових він додав пояснення, що вони «знаходяться тільки в грецькому тексті», крім того додав ще й «російських святих»: Теодора, Олексія й Йоана чудотворців. Після богоотців Йоакими й Анни вставляє «преподобних і богоносних отців наших Антонія й Теодозія печерських», а при «Богородоці» в дужках поясняє, щоб там, де є Богородичний храм: «чесного і славного єя ради ИМК». У виданні з 1647 року додає «рог християнський», а до Богородиці епітет «пречистия».²⁰⁶ Після Берестейської унії (1596 року) додано ще «благовірного і равноапостольного великого князя Володимира...», в минулому сторіччі; «святого священомученика Йосафата», й після того молитва закінчується зверненням до багатого милосердя Господа: «почуй нас грішних, що молимося до Тебе і помилуй нас».

Молитва І-ша - переклад: «Спаси Боже людей Твоїх і благослови насліддя Твоє. Відвідай світ Твоїм милосердям і змилюваннями, зміцни силу православних християн і зішли на нас Твої обильні милосердя, заради молитов Пречистої Володарки нашої Богородиці в вседіви Марії, силою чесного й животворного Хреста, заступництвом чесних (достойних) небесних, безтілесних сил, достойного й славного пророка, предтечі й Хрестителя Йоана, святих славних і всехвальних Апостолів (оба св. апостола й євангелиста... Ім'я) і інших святих, славних і всехвальних Апостолів і між святими, святих отців наших всесвітніх великих учителів і святителів Василя Великого, Григорія Богослова й Йоана Золотоустого, і між святими отця нашого Миколая Архієпископа, Мирлікійського чудотворця, святих рівноапостольних Кирила й Методія, учителів слов'янських, святого правовірного й рівноапостольного великого князя Володимира, святого священомученика Йосафата й святих славних і добрих побідників, преподобних і богоносних отців наших Антонія й Теодозія печерських і інших преподобних і богоносних отців наших, святих і праведних богоотців Йоакима й Анни

і святого (ім'я) якого є храм, і святого (ім'я), якого пам'ять обходимо й усіх святих, благаємо Тебе наймилостивіший Господи, вислухай нас грішних, що молимося й помилуй нас.

Хор: «Господи помилуй» 12 разів.

II Молитва зберегла ектенійний характер і стосується до вселенського Архиєрея, для якого проситься в Бога різних ласк у його праці. Ці прохання, це початок давньої молитви про єрархію й нарід. У слов'янських рукописах XVI ст. вона звучала так: «Ще молимося про єпископа нашого, про здоров'я, спасіння й відпущення гріхів його...». Теперішні видання перетворили цю початкову частину в окреме прошення, а решту другої молитви долучили до третьої й разом із четвертою створили самостійну молитву.

Молитва II-га - переклад: «Ще молимося за святішого, вселенського Архиєрея нашого (ім'я) папу Римського, за його здоров'я й спасіння, а передусім, щоб Господь Бог наш щастив і помагав йому в усьому, молимося, Господи, вислухай нас і помилуй».

Хор: «Господи помилуй» 12 разів.

III Молитва відноситься до церковної гієрархії й усього народу. Своєю формою і змістом вона дуже нагадує молитву диякона Апостольських Постанов.²⁰⁷ Давні слов'янські рукописи згадують про тих, «що в монастирі цьому й повсюди; про правих у вірі християн, про посланих, за упокоєння, полегчу й прощення всіх гріхів» («всіх блаженної пам'яті отців і братів наших, що давніше відійшли»). В XIV ст. те останнє поминання так сформульовано: «о усопших, ослабленіє блаженної пам'яті їх оставленіє...». *Петро Могила* в своєму служебнику з 1629 р. дає поправки й доповнення. Найперше згадує архимандрита й ігумена, потім тих, що «в мирській Церкві: єпископа, митрополита», для ставропігіяльних церков залишає місце на згадування «вселенського патріярха». А покійників так каже згадувати: «о успенії, ослабі, о блаженної пам'яті й оставленії...». Після кінцевого «рцім» додає ще «всі».

В теперішню молитву ввійшли ще прохання колишньої четвертої молитви: «О еже сохранитися св. обители сей і всякому граду і страні». А *Петро Могила* додає ще: «І взем помник, поминає їхже хоцет, живих і усопших». Тут залишено ще місце на моління підчас надмірних злив і посух. У пізніших виданнях ці прохання зовсім усунено з литійних молитов.

III Молитва - переклад: Ще молимося за блаженнішого Верховного Архієпископа і Митрополита нашого (ім'я), за високопреосвященнішого Митрополита нашого (ім'я), за Боголюбивого Єпископа нашого (ім'я) - монахи додають: і за найдостойніших отців наших: Протоархимандрита (ім'я), Архимандрита (ім'я), Протоігумена (ім'я), Ігумена (ім'я), і за отців наших духовних і за всіх у Христі братів наших і за кожну душу християнську сумуючу, пригноблену й потребуєчу Божого милосердя і за охорону цього міста й тих, що живуть у ньому (або села, або цього монастиря й тих, що живуть у ньому), за спокій і лад у цілому світі, за розквіт святих Божих церков, за спасіння й поміч тих, що запопадливо й зі страхом Божим трудяться й служать, отців і братів наших, за післаних і подорожуючих, за uzдоровлення, за впокоєння, полегшу й прощення всіх гріхів всіх блаженної пам'яті отців і братів наших, що давніше відійшли, тут лежачих і повсюду православних; за визволення ув'язнених, за братів наших, що в неволі й за всіх, що служили й служать у цьому святому храмі (у цьому монастирі), кажім усі:

Хор: «Киріє елейсон» 12 разів.

Священик: Вислухай нас, Господи, Спасителю наш, надіє всіх кінців землі й тих, що далеко на морю, о Милосердний, милостивим будь нам відносно гріхів наших й помилуй нас. Ти бо милосердний і чоловіколюбчець Бог і Тобі славу віддаємо: Отцеві й Синові й Святому Духові, нині й повсякчас і на віки вічні. Амінь.

Священик: Мир всім!

Хор: І духови твоєму.

Диякон: Голови наші Господеві приклоніть.

Хор: Тобі, Господи.

Число «Господи помилуй» після возгласів Ектенії вагалось між 3-50, що слідне в Могилянському служебникові. Після I-ої Молитви: 40 разів; після II-ої: 30, а після III-ої 50 разів, з тим, що підчас молінь на полях тільки 30 разів. Після IV-ої: 10 разів, а після кінцевої: 40 разів. У замітці про вставні прохання Петро Могила поясняє: «Лик же проволоком поєт: «Господи помилуй», за вийнятком останнього, яке співається по-грецькому: «Киріє елейсон», єдиний залишок давніх византійських впливів у нашій Церкві.

Кінцевий возглас розпочинається 6-им стихом Пс 64: «Почуй нас Боже Спасителю наш, надіє всіх кінців землі й далекого моря...». Автор записував ті рядки десь коло 700 року перед Христом, коли Ізраїльський цар Єзекія просив Господа про допомогу проти асирійського царя Санахериба (Іс 37, 16.20) й у захопленні каже: «Тобі належить хвала Боже на Сіоні й Твої обіти будуть виконані. До Тебе, що вислухуєш, кожен смиренний прийде заради гріхів. На нас важіють провини наші. Ти їх прощаєш...» (Пс 64, 2-4). Дальші слова виявляють внутрішнє розположення вірних: «Милосердним будь Владико супроти гріхів наших і помилуй нас». Псалом 64 визнає Божу абсолютну владу й виказує непохитну надію на Його милосердя. Під тим оглядом він є споріднений із Псальмом 33.²⁰⁸

Головоприклонна Молитва. Вона своїм змістом схожа на I Литійну Молитву, а відрізняється від неї хіба своїм початком і закінченням. Перші її слова, це звернення до Христа Господа: «Многомилостивий Владико...», дальші прохання є про заступництво Преч. Богородиці й святих. Кінцеві ж слова, це благання про «відпущення гріхів... і спасіння душ наших». У давнину учасники відправи вислуховували цю молитву навколішках, а деякі грецькі, а за ними й слов'янські рукописи мали такі приписи: «склонившим голови й на землі лежачим...», або «нам же приклонившимся й лежачи на коліну». Молитву цю проказував священик, звернений до

народу «от востока ко западу». *Петро Могила* дає ще докладніший припис: «братіям і нам глави приклоншим, ієрею обрящемуся ко западу і диякону стоящу одесную єго й держащу ораар трема персти й главу преклоншу...».²⁰⁹ Нинішній устав не говорить ясно про виконання цього обряду: «При кінці священник виглошує: «Услиши ни Боже...» і благословить нарід: «Мир всім...», а диякон взиває: «Глави ваша...», священник же піднесним голосом проказує молитву: «Владико многомилостиве...».²¹⁰ Але існує загальний звичай, що священник на «Мир всім!» звертається на захід до народу, а опісля звертається знову в напрямі престолу, щоб проказати головоприклонну молитву.²¹¹ Та тому, що священник є в притворі, або позаду церкви, а народ у церкві, то ж священник навіть звернений до престолу, є zarazом звернений і до народу.

Молитва: «Многомилостивий Владико, Господи Ісусе Христе Боже наш, заради молитов Пречистої Володарки нашої й вседіви Марії, силою чесного й животворного Хреста, заступництвом святих небесних, безтілесних сил; св. славного пророка, предтечі й Хрестителя Йоана, св. славних і всехвальних Апостолів (або св. Апостола й Євангелиста... ім'я) і інших святих, славних і всехвальних Апостолів (або св. Апостола й Євангелиста... ім'я) і інших св. славних і всехвальних апостолів св. і побідних мучеників, преподобних і Богоносних отців наших, і між святими отців наших вселенських великих учителів і святителів Василія Великого, Григорія Богослова й Йоана Золотоустого, Атанасія й Кирила, й між святими отця нашого Миколая Архiepіскопа, Мирлікійського чудотворця, святих рівноапостольських Кирила й Methodія, учителів слов'янських, святого правовірного й рівноапостольного великого князя Володимира, святого священомученика Йосафата, святих славних і побідників мучеників, преподобних і Богоносних отців наших: святих і праведних богоотців Йоакима й Анни, святого (ім'я якого є храм), і святого (ім'я якого пам'ять обходимо) і всіх святих, приємною зроби молитву нашу, подай нам прощення наших гріхів,

і покрій нас покровом крил Твоїх, віджени від нас усякого ворога й противника, успокій наше життя Господи, помилуй нас і світ Твій й спаси душі наші, як добрий і чоловіколюбець. Амінь.»

Поворот у Храм. Обряд литійного повороту в храм в'язався тісно з головоприклонною молитвою. Учасники молінь випростовувалися і поверталися до престолу «на схід». Це символізувало Воскресіння, то ж із піснею «Воскресної Стихири» на устах повертали назад у храм. Опис цього обряду й пояснення залишив нам *Симеон Солунський*: «Звершивши це, священник переходить царські двері (з притвору в храм) попереду нього йдуть свіченосці, як це робили раніше й як воно буває на будь-якому вході, на знак світла Божого й святих, а й того, що з ним попереду йде Отець, наче б входять у небо. Решта йде за провідником, який прокладає шлях, наче б вони входили з Ісусом Христом. Коли ж оба хори разом співають та стоять посеред церкви, то немов нам небо відчиняється й ангели заради Христа з нами єднаються й співають стихи, а з ними й стихири, які відповідають святові».²¹²

СТИХИРИ НА СТИХОВНІ

Це вже третій рід стихир, які відрізняються своїм укладом від тих, які береться на «Господи воззвах» і від «литійних». Вони мають свої дві питомі риси:

- 1) беруться до незмінних стихів;
- 2) мають завжди однакове число стихир зі своїм власним Богородичним. Приспиви до них узяті з Псалма 92 й це ті самі стихи, що творять прокімен недільний. Завдяки тому кінцеві Стихири Вечірні луцяться з попередніми, своїм молитовним звеличенням Бога-Владики неба й землі в повноті свого маєстату, якого слабким відблиском є Його «дім» ясно освітлена святиня й прикрашена в день празничний. Назва Стихир на Стиховні походить від того, що крім першої стихири додається до них приспиви - стихи, які своїм змістом є дібрані до даного празника чи святого,

тому не є завжди однакові. Треба зазначити, що коли ті стихи є довші, тоді чтець читає якусь частину стиха, наприклад половину, а другу половину співається як приспів до даної стихирі на її глас. Устав приписує співати на Стиховні стихирі одній службі, хоч би того дня було й більше служб, за винятком стихирі на-славної, яку добирається з іншої служби... Стихир на Стиховні, крім наславної буває звичайно три, а в суботу вечора, чотири. Тому, що перша стихира є без приспіву, то приспівів може бути два або три. Коли це буде Вечірня зі Всенощним, тоді приспиви будуть все інші, хіба що празник Богородичний або Бдінний припадає в Неділю. Тоді ті стихирі й приспиви будуть ті самі, що в Суботу на Стиховні, тобто Псалма 92, 1.5. На будні приспиви Стихир на Стиховні є стихи Псалма 122, 1.2, до другої стихирі а Пс. 122, 3.4 до третьої стихирі. Кажеться, що Псалом 122 мав написати Давид, переслідуваний чи то царем Савлом, чи то своїм власним збунтованим сином Авессаломом. Інші знову вважають, що це молитва Зоровавеля у вавилонській неволі, коли Ізраїльтяни терпіли багато лиха від своїх сусідів. Тому, що на буднях беруться стихирі з Октоїха, які завжди є покайнними, то той псалом є дуже дібраний до змісту тих стихир. Їх співається на глас самогласних, або подобних.

Давні устави приписували тільки одну воскресну стихиру 1-го гласа: «Страстію Твоєю...».²¹³ В часі Великого Посту слідували комбінації: в першу Неділю співали воскресну стихиру двічі, додаючи до неї стихиру з Тріоди. В дальші Неділі співали стихиру воскресну тричі, а до неї почали додавати «Анатолієві Стихирі по алфавіту» (Анатоліка ката алфавету) - спочатку дві, а опісля три. Їхнє авторство приписують також *св. Іванові Дамаскинові*. Їх згодом зібрано разом і поділено на вісім груп, за альфабетною чергою.²¹⁴ Залишок цього поділу знаходимо в теперішньому Часослові на Воскресній Службі 6-го гласа. Там після першої стихирі - «Воскресеніє Твоє Христе Спасе...» є напис «По алфавиту», після якого йдуть дальші стихирі.²¹⁵

Відносно змісту Стихир на Стиховнах він подібний до того, що в Стихирах на Господи Воззвах. Відносно вживання гласів, то в них є заступлені всі гласи з тим, що на перше місце висувається глас 2-ий: 24; Гласи 1, 4, 5, 6, і 8-ий коливаються між 13-15; останнє місце займають гласи 3 і 7-ий.

ЗАКЛЮЧНІ МОЛІННЯ

Завданням заключних молінь є повторити й зібрати в одне почування і настрої, що були впродовж відправи. Засобами того є: Симеонова Пісня, Трисвяте, тропарі, Псалом 33 і Отпуст.

ПІСНЯ СИМЕОНА

Тут повертаємо до найдавнішої назви гимну: *Нині Отпускаєши* (Лк 2, 29 - 32). В документах перших сторіч християнства вона стоїть поруч таких гимнів, як «Пісня Захарії» (Лк 1, 68 - 79) і «Пісня Богородиці» (Лк 1, 46 - 54). Про неї згадує вже св. Іриней у творі Проти Єресей²¹⁶, щоб підтвердити тяглість і однозгідність обох Заповітів відносно визнавання Божества Христа.²¹⁷ Пісню Симеона згадують *Апостольські Постанови*,²¹⁸ в яких вона йде безпосередньо після «Сподоби Господи». Під кінець у V-му сторіччі вона вже займає теперішнє місце згідно зі свідоцтвом *Івана Мосха* і *Софронія Єрусалимського*.²¹⁹ Найдавніші рукописи єрусалимські говорять про виконання цього гимну, тож аналогічно до гимнів Богородиці й Захарії можна приймати, що окремі їх стихи співалися на антифонний лад. В наших Гласнописцях «Нині Отпускаєши» виконується на дві мельодії, як про те згадує о. І. Дольницький: «Поється обично во глас 5-ий; нікогдаже торжественніє, яко слідуєт...».²²⁰ Гимн Симеона - це прегарне звеличання Господа, що є ласкавим і милосердним, повільним до гніву й великим милостію - вірним у своїх глаголах, святий у своїх сотворіннях». (Пс. 144, 8.13) Це воднораз прощальна молитва: «Лебедина пісня Симеона Богоприємця».²²¹ Говориться тут про відхід із цього світу, на що пригадує нам кожний вечір і надходяча

ніч. Він збуджує в людей надію, що Той, Який став світлом просвічення для поган, вислухає їхні молитви й здійснить для них те, про що просять.

ТРИСВЯТЕ Й ОТЧЕ НАШ

Перші отці називали Господню Молитву «Скороченням цілої Євангелії».²²² Вона була основою навчання катехуменів, подібно як і «Символ Віри». На Сході появляються коментатори цієї молитви, як Тертулліян, Кипріяні і Оріген. Тертулліян у творі Про Молитву²²³ заторкує Трисвяте, Отче наш і Амінь, як складові частини Літургії, практичної школи катехуменів і каже так: «Уста, які на літургійне Трисвяте відповідають «Амінь», уже не мають більше права в годину мучеництва всю вічність звеличувати й визнавати когось іншого, як лише Бога й Його Христа». (глава 25) А на іншому місці, пояснюючи: «нехай святиться ім'я Твоє...» каже: «літургійне Трисвяте взято з визнання ангелів, тож коли до них долучуємося, повторюємо нашу частку вічності» (глава 3) натякаючи тим способом на видіння ангелів у Ісайї пророка й на вплив синагогальних відправ, з яких перші християни внесли оце «Трисвят». Отже, з самого початку ті дві молитви в літургійних відправах лучаться в одну цілість, згідно з твердженням Амманна.²²⁴ Текст Отченашу збагачується славослов'ям так дорогим для тогочасного юдаїзму, що його зберегли юдеохристиянські громади. З того приводу воно появляється в Дідахе.²²⁵

Господня молитва збагатилася найперше потрібним Ісаєвим «Свят», яке увійшло в літургійні тексти, далше також тим, що його вочисто проказували *неофіти*: «Слава Отцю і Сину, і Святому Духу. Амінь». Завдаток вічного звеличування Бога.²²⁶ Є ще і третє Трисвяте: «Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас!» Воно зродилося серед християнського люду в час лихоліть, коли відбувались благальні моління під час литійних походів. В часи патріярха Акакія (471-479) воно оказалось таким успішним, що він увів його в літургійні відправи. Проте

«Трисвятоє, Пресвята Тройце, що є наче поясненням Трисвятого, Господи помилуй» покайно благальний елемент всюди приявний у східній Літургії, завершується Господньою молитвою: «Отче наш...». Папа Іван XXIII в своєму щоденнику під 4-им жовтня 1961 р. висказує такі свої спостереження про Господню молитву: «Ось велика поема життя в історії людини, а то й усього людства, гомонить повноголосом і вона вся в Господній молитві: Отче наш. Ісус зійшов із неба, щоб її нас навчити. То ж вона має в собі і це слід знову повторити - всю філософію життя й історії кожної душі, кожної людини, кожного віку: минулого, сучасного й майбутнього. Все те є насправді там: тріумф Божого імени, Божого Царства, Божої Волі. А в ладі людського життя, це щоденний хліб людського духа й тіла для всіх. В усіх є глибоке почуття особистої смиренності й взаємного прощення й прощення Бога-Отця для всіх і для кожного з нас, у досконалій свободі, у світлі Христа, в Його Євангелії, у певності вічного життя й вічного благословення».

ТРОПАРІ

Після возгласу: «Бо Твоє є царство...» хор співає тропарі. Цю назву деякі виводять від грецького слова - «tropos» - звертаюся, відношуся. Звідси «tropeios» відноситься до тропарів Канону на Утрени. Назву тропар поза Каноном пояснюють тим, що вони відносяться до гласа даного тижня. Таке пояснення однак важно зрозуміти, бо остаточно всі стихирі відносяться чи звертаються до якогось гласа. Дальше бачимо, що в церковних книгах деякі пісні звані тропарями приходять у інших місцях під іншими назвами. Наприклад тропарі покайні: «Помилуй нас Господи, помилуй нас...» приходять як сідални в Октоїху в Понеділок 6-го гласа, подібно як і тропар «Глибиною мудрости...» це другий сідален в Суботу 8-го гласа. То правда, що вони дуже відповідають Октоїховій службі, все-таки годі сказати, чому вони вжиті деінде мають назву тропарів. Зрештою, новіші тропарі не дуже держаться тих давніх по-

нять. Тож треба сказати, що тропар - це рід церковної пісні, створений за зразком устійненим, що своїм змістом відповідає літургійній обставині, висказуючи істотний зміст даного празника, чи головні чарти життя й діяльності даного святого, якого прославляє. Тому то деякі поясняють слово тропар зі самого тексту. Виводять його від грецького слова «tropos» - спосіб життя, або «tropaios» - знамя побіди - Signum Victoriae.²²⁷

Про них уже згадує *Пліній Молодший*, а пізніше історики *Евзевій та Кедрон*. Цей останній називає деяких авторів із IV-V сторіччя, як Антима, Тимокля, Маркіяна й Авксентія. Сто літ пізніше *св. Софроній Єрусалимський* твердитиме, що спів тропарів - це «правило християнської церкви».²²⁸ В ті часи тропар був «кінцевою піснею-аполітікон» усієї відправи. Псалом, Читання Св. Письма, Отче наш, Тропар.²²⁹ Тропар як церковна пісня, що є звеличанням Бога й святих і тому їх розвиток залежав від установаження окремих свят. Між IV-V ст. закріплюється звичай щоденного згадування святих. Від VI-VIII ст. завершується процес устійненого циклю празників Господських і Богородичних. Сторіччя IX-XII стають періодом перевірки й добору нагромадженого молитовного матеріялу. В тому часі між тропарями появляється молитва *Богородице Діво*, яка завдяки літургіям ап. Якова на Заході входить також у Вечірню. В Божественній Літургії вона займала теперішнє місце «Достойно єсть...» після возгласу: «Ізрядно...». Давні Єрусалимські й Константинопольські устами казали при кінці Вечірні співати тричі: Богородице Діво... на 4-ий глас, а Студитські устами додають до того ще й тропар Предтечі: «Крестителю Христов...» інші - тропар апостолам: «Моліте за ни святії апостоли...» як це зараз береться на Вечірні в час Великого Посту.

Говорячи про тропарі на Вечірні треба розрізнити коли які тропарі беруться, бо інакші є уставові приписи для празників на Вечірні з Литією (Всенощним), а інші на Вечірнях без Литії.

Розрізняємо такі роди Тропарів:

1) *Тропарі Воскресні*, яких є вісім, згідно з 8-и гласами Октоїха. Всі вони різними словами звеличують Воскресіння Христове. Їх береться на відповідних Богослужбах у Неділю.

2) *Тропарі Дневні*, призначені для поодиноких днів Октоїхової служби, та спосіб їхнього співу не все схожий з гласом даного тижня. Наприклад, тропар Понеділка є завжди 4-го гласу без огляду який глас того тижня припадає.

3) *Тропарі Святих*, на кожен день місяця й вони є присвячені святому, який на той день припадає. Переважно кожний святий має свій власний тропар, коли ж його не має, тоді береться тропар з общини, спільний багатьом святим даної групи, як Апостолам, Мученикам Преподобним дівам і т.п.

ЯК ТРЕБА БРАТИ ТРОПАРІ?

На Вечірні з Литією - Всенощним

1) Як припадає *Празник Господський або Богородичний*, тоді без огляду на те, коли він припадає в неділю чи на будні, береться тропар даного Празника три рази без приспіву: «Слава... І нині...».

2) Як припадає *Святий Бдінний* (з Литією) в *Неділю*, тоді береться Богородице Діво... два рази й Тропар святого один раз без приспіву: «Слава... І нині...». Коли ж *Святий Бдінний* випаде на *будні*, тоді береться *Тропар Святого* два рази і Богородиці Діво один раз. З того виходить, що в службі Святих Бдінних Богородице Діво приходить раз як тропар у Неділю, а раз як Богородичен на будні. Це місця тропаря Богородице Діво пояснюється тим, що колись згідно з уставом Єрусалимським Литія, чи Всенощне було кожної неділі й Богородице Діво було самотнім тропарем на *Благословлення хлібів*. Молитва чи тропар Богородице Діво є правдоподібно авторства *Кирила Александрійського*, це є дуже можливим головним чином коли взяти під увагу, що він був учасником Собору в Ефезі 431 року скликаного проти єретика Несторія. А *Богородице*

Діво в її першому слові включає здефіньовану науку Церкви про Пречисту Діву, тобто, що вона є Богородиця, а не Христо-родиця, як це навчав Несторій.

На Великій Вечірні без Литії - в Суботу вечора перше місце займає Тропар Воскресний даного гласа, тобто тропар Октоїхової Служби. В інші дні тижня на Вечірні не береться тропаря дня, але Тропар даного Святого. В Суботу вечора після Тропаря Воскресного береться Тропар Святого з приспівом: «Слава...» і Богородичен від Воскресних із приспівом «І нині...». Щодо Богородичних, то треба зазначити, що є т. зв. Богородичні від Воскресних які в Часослові й Служебнику є поміщені при Тропарях Воскресних з яких кожний має свій Богородичен. А добирається Богородичен по гласу наславника, тропаря, якого попереджує «Слава Отцу...»

3) Якщо в Неділю припадає 2-ох Святих, які мають свої власні служби, тоді на Вечірні в суботу береться Тропар Воскресний даного гласа, Тропар першого святого, «Слава...», тропар другого святого, «І нині» Богородичен від воскресних по гласу наславника, тобто другого святого.

4) Коли в неділю випаде святий Полиелейний, тоді береться Тропар воскресний даного гласа, тропар Святого, «Слава... І нині...» Богородичен від воскресних по гласу наславника. Але тропарі не все закінчуються Богородичними, бо коли в дану неділю припадає:

5) Перед- або По-празденство Господського, або Богородичного Празника, тоді тропарі закінчуються тропарем Перед- або По-празденства, тобто Празника. На буднях не беруться тропарі дневні, але лише тропарі святим, які закінчуються Богородичними Відпустительними, в той спосіб, що на кожний день є Богородичен відпустительний даного гласа. В Часословах по Тропарях Дневних є поміщені Богородичні Відпустительні на кожен день. Для всіх 8-ми гласів є особний Богородичен на кожний день, з тим, що в

Вівторок вечора й у Середу рано, як і в Четвер вечора й у П'ятницю рано є особливіші Богородичні звані *Хрестобогородичні*, в яких описується плач Богородиці на вид мук і смерті Христа Спасителя. Ті Богородичні називаються *Відпустительні*, бо беруться під кінець вечірні, коли відпускається вірних домів.

6) Коли на будні випаде *Святий Безполиєлейний*, тоді береться відпустительний по гласу тропаря святого й припадаючого дня. Коли ж *Двох Безполиєлейних*, тоді тропар першого святого, «Слава...» тропар другого святого й «І нині...» Богородичен по гласу наславника - тобто тропаря другого святого.

7) *Неділя зі Святим Безполиєлейним*: Тропар воскресний, «Слава...» тропар святого «І Нині...» Богородичен від Воскресних по гласу наславника.

Неділя й двох Святих Безполиєлейних: Тропар воскресний, тропар першого святого, «Слава...» тропар другого святого й Богородичен від Воскресних по гласу наславника.

8) *Пред-празденство й Святий Безполиєлейний в Неділю*: Тропар воскресний, «Слава...» тропар святого «І Нині...» тропар Предпразденства.

9) *Попразденство й святий Безполиєлейний в Неділю*: Тропар воскресний, «Слава...» святого й «І Нині» тропар празника.

10) *Святий Безполиєлейний на будні*: Тропар святого, «Слава... І Нині...» Богородичен Відпустительний по гласу тропаря.

11) *Попразденство зі Святим Полиєлейним на будні*: Тропар святого, «Слава... І Нині» тропар Празника.

12) *Пред- чи По-празденство й двох святих*: Тропар першого святого, «Слава...» тропар другого святого «І Нині...» Тропар Предпразденства, коли ж Попразденство - то тропар Празника.

13) В П'ятницю вечора, без огляду на те чи то буде святий полиєлейний, чи безполиєлейний, тропар

святого, «Слава... І Нині...» Богородичен від Воскресних, як каже устав з огляду на віддання гласа.

В пізніших часах типікони нормують тропар «Богородице Діво..» стислішими приписами. В навечеріє Неділі співається його тричі, колиж долучиться якийсь інший празник, або святий²³⁰ тоді «Богородице Діво..» два рази й тропар празника або святого. Припис той обмежено опісля тільки до святих Бдінних (з Литією) й так у Неділю співається Богородице Діво два рази, а тропар святого один раз; на будні навпаки, тропар святого два рази й Богородице Діво один раз.²³¹

Тропарі співається на Воскресний глас за зразком 8-и тропарів воскресних. Найбільш улюбленим є тропар 4-ий, бо він у своїй тонації «переходить від смутку до радості». Відсотково займає майже половину цілорічної частки всіх гласів: 4: 48%; 8: 16%; 1: 14%; Гласи 2 і 3-ий майже однакові: 7: і 8%; 5 і 7-ий тотожні 3%; а 6-ий займає останнє місце: 0.25%; можливо тому, що має домішку «тужливого тону», що йде в розріз із радісним воскреслим гимном.

БЛАГОСЛОВЕННЯ ХЛІБІВ

На вечірні з Всенощним по тропарях має місце благословення хлібів, точніше сказавши, благословення: хліба, пшениці, вина й олію. Устав приписує той обряд як слідує: По закінченні молитви: «Владико многомилостиве..» всі повертають із притвору в храм, аж до тетрапода, на якому на «Всенощнику» знаходяться приготовані дари. Їх уніс був диякон, або захристиянин, коли йшли на Литію до притвора й поставив на тетраподі. Всеночник це посуд, що має позаду дві свічки, а між ними хрест. Спереду є підставка на хліби, перед нею менша на пшеницю, по лівій стороні в окремій посудині вино а по правій олій.²³² Священик і диякон стоять перед тетраподом, а свіченосці праворуч і ліворуч по протилежних боках. Підчас співання тропаря, диякон одержавши від священика благословення кадила (а якщо його немає, тоді сам священик) обкаджує тетрапод із чотирьох сторін, коли

є диякон, тоді й священника. Опісля диякон: «Господу помолімся!!» Хор: «Господи помилуй». Священик бере один хліб і ним благословить інші²³³ кладе його на своє місце й проказує молитву: «Господи Ісусе Боже наш..» Якже мовить слова: «сам благослови» вказує правою рукою хліби,²³⁴ пшеницю, вино й олій.

Благословення хліба прийшло до нас із монастирського звичаю, бо давніше монахи по монастирях, а то й вірні перебуваючи цілу ніч на молитві потребували покріплення. В давніх службниках знаходимо доручення для «келларія - пивничного», що після вечірні він має роздробити (покраяти) хліб благословенний і на полумиску порозносити його братії, а також кожному налити по одній чаші благословенного вина, для всіх однаково, починаючи від настоятеля «ради труда бдінного». Повчається також, що «благословенний хліб є помічним від усякого зла, коли його з вірою приймається». Після цього братія виходить із церкви кланяючись до вітваря, а опісля на ліво й на право іншим людям.²³⁵ Щось подібно як то було в звичаю у нас, коли люди поцілувавши образ і хрест на тетраподі входячи чи виходячи з церкви кланялись на право й на ліво присутнім у церкві. Благословення й споживання хліба, вина й олію, це старинний звичай, що сягає I-IV сторіччя, коли ще відбувалися т.зв. «аґапи - трапези любови». Про них згадує вже св. апостол Павло, або радше картає надужиття, які траплялися підчас тих аґап: «Ваші сходи не є споживанням вечері Господньої. Бо кожен поспішає їсти свою вечерю: дехтож голоден, а дехто паний. Хіба не маєте домів, щоб їсти й пити? Чи може хочете зневажати Божу церкву й засоромлювати тих, які нічого не мають?» (1 Кор 11, 20сс) Ті аґапи влаштовувано в притворах церков, або в домах багатих людей - добродіїв, які спрошували вбогих на такі спільні обіди. Предсідником на них був звичайно єпископ, а в час його неприсутности священник, диякон або якийсь достойний мирянин. Церемонії відбувалися за зразком «останньої вечері», тобто згідно зі звичаями синагогальної пасхальної вечері. Предсідник про-

казував молитву, поясняв значення тих сходин, благословив кілька чаш вина, ламав і роздавав благословенний хліб та довершував благословення оливи й інших плодів земних. Злишні харчі забирали зі собою вбогі (бо то заради їх улаштовувано ті трапези любови) а з осібна олій, що його споживали, а то й помазували хворих «на спасіння душі й тіл». Під кінець предсідник проказував молитву подяки, звернувшись найперше до присутніх зі словами: «За вашим дозволом», які схиленням голови заявляли свою згоду.

Зразок такої молитви подяки знаходимо в Апостольських Переданнях, - що є перефразою Пс. 112,2: «Будь благословенний Господи, віковичний царю! Ти що своєю добротою годуєш увесь світ і своєю ласкою, своїм милосердям і своїм чутливим співжalinням. Кожне тіло приймає від Тебе свою поживу, повсякчасне бо Твоє милосердя. Заради отої твоєї великої доброти нам ніколи не бракує харчів. Тай ніколи хай нам їх не забракне, заради любови до Твого великого імени.

Ти зберігаєш і піддержуєш усе, що живе й усім Ти твориш добро й дбаєш про поживу для всього, що Ти створив. Благословенним будь Боже, Ти бо даєш усім їхню поживу.²³⁶ Молитву подяки закінчували співом псальма з «Аллилуя». Під кінець учасники аґапи робили на чолі знак хреста в дусі віри «проти зазіхань диявола», чого залишком, правдоподібно, є нинішнє мировання й розходились по домах.²³⁷

Зрозумілою річчю є те, що в давній часах, коли монахи чи вірні перебували цілу ніч на Богослужбі, потребували покріплення, але нащо в наших часах після Литії роздавати хлібі Найперше тому, що то традицією освячений звичай, а крім того - це т. зв. Сакраменталія й традиція каже, що «хто з вірою споживає цей хліб, одержує відпущення гріхів, очевидно, що повсякденних, бо до відпущення важких конечною є св. Тайна Покаяння. Освячену пшеницю можна всипати до збіжжя призначеного на посів, або до мелення. Виходить із того, що вона повинна бути свіжа, а не стухла,

чи погрижена мишами, як деколи лучається. Хліб також повинен бути свіжо спечений, а не старий, черствий, або зроблений із дерева. Від 25 березня до 1 вересня хліба в церкві не роздається, але його треба забрати додому й там спожити. Не роздається тому, що в тому часі ніч коротша й тому не треба було покріплення.

ПСАЛОМ 33

Спочатку закінченням аґапи була молитва подяки, та сама молитва, що й на Божественній Літургії, що дозволяло припускати, що й заключним псалмом тієї вечірньої гостини був псалом 33.²³⁸ Це підтримує також присутність потрібного: «Буди ім'я Господнє...» (Пс 112, 2), який з одного боку є відголосом провідної думки молитви подяки, а з другого боку - своєрідним прокіменом до Псалма 33: «Благословлю Господа повсякчасно...» Він бо є гімном подяки Ізраїльтян за одержання від Бога особливих ласк. Вони співали його пі час приносу жертви подяки «тодаг» (Лев 7, 12) в якій брав участь обмежений гурток людей, тобто родина з найближчими приятелями чи знайомими.

Псалом 33: «Благословлю Господа повсякчасно його хвала завжди в устах моїх. Душа моя нехай хвалиться Господом, нехай покірні почують те й веселяться. Величайте Господа зо мною й вознесімо ім'я Його вкупі. Я шукав Господа й Він почув мене й від усіх моїх страхів звільнив мене. Гляньте на Нього й розвеселіться, обличчя ваше нехай не соромиться. Ось бідолаха закликав і Господь вислухав його й від усіх його напастей вирятував його. Ангел Господній стоїть на сторожі кругом тих і визволяє їх, що його бояться. Спробуйте й побачите, який добрий Господь. Блаженний той, хто до Нього прибігає. Бійтеся Господа, святі Його, бо немає недостачі тим, що бояться Його. Багаті збідніли й голодують, а тим, які шукають Господа не забракне ніякого блага». Той псалом звеличує Господа - джерело всякого добра,

до Якого треба підійти, що б і самому участкувати в добрі й просвітитися. Ця думка в'язала його тісно з вечірньою гостиною - аґапе, трапезою любови, що розпочиналась обрядом благословення світла.²³⁹ В молитві звеличувано Христа Господа «Фос Гіляріон», нетлінне, або тихе - лагідне світло». Той сам обряд повторювано під кінець аґапе. А тоді диякон приносив світильник (каганець) єпископ благословив його, а тоді диякон відправляв єпископа до його дому, просвічуючи тим світильником нічну темряву.²⁴⁰

Гадка про Ісуса Христа, джерело світла приходить уже в Пролозі до Євангелії св. Йоана, де кається: «У Ньому було життя й життя було світлом людей. І світло світить у темряві й темрява його не обняла... Справжнє то було світло, що просвітлює кожну людину...» (Йо 1, 5 с. 9). Цю гадку про Христа - світло розвиває св. Василій Великий у гомілії на Псалом 33, 6, пояснюючи стих шостий: «Підійдіть до Нього й просвітліться й хай обличчя ваші не соромляться. Блажен той, хто в день справедливого Божого суду, як Господь прийде освітити примерклі очі темряви, щоб виявити задуми сердець (Йо 3, 20) зважиться стати в світлі того іспиту й повернеться без засоромлення, бо його сумління буде незаплямоване лихими вчинками... Це заслуга небагатьох досягнути справдешнє світло й показатись у відкритті, а після виявлення найглибших таємниць відійти без сорому на обличчі».²⁴¹ Це толкування своєю провідною думкою веде нас до Псальма 1-го: «Блажен муж...», а рівночасно дає відповідне насвітлення Псальмові 33, що є коротким повторенням усіх вечірніх благань.

ПОЛИЄЛЕЙ, АБО МНОГОМИЛОСТИВЕ

Полиєлей «poluellaion» це пісня на Утрені, що складається з восьми вибраних стихів двох псальмів: 134 і 135, які закінчуються піснею «Аллилуя», а кінцеві стихи також словами: «Яко во віки милость його» й звідси назва «Многомилостивое». Його співається частіше тоді, коли ніч є довша, тобто в свята Господські, Богородичні й від 14 січня до неділі сиропусної. На Вечірні з Всенощним по благословенні хлібів,

другий диякон відносить хліби до захристії й дає служачим, щоб їх покряяли, для роздачі вірним. Цікаве пояснення про ті благословення хлібів дає *Симеон Солунський*, кажучи: «На початку псалма 103 дякуємо Господеві за хліб, який Він дав зі землі, а тепер, щоб початкові відповідав кінець церква каже ті дари благословити й споживати. Єлей «*elaion*» милосердя освячуємо заради молитов святого, якому той єлей є освячений, просимо милосердя для нас.

Священик у тому часі входить у святилище царськими вратами, під час коли хор співає «Буди ім'я Господнє...» три рази, а тоді псалом 33 до половини. Устав каже, що під час співання Пс. 33, священик повинен стояти звернений до людей. Він одна зараз стоїть звернений до св. трапези. Після відспівання псалма 33, 11, священик виголошує: «Благословення Господнє на вас...» хор: «Амінь» Правильно після того починається Утренья. Тому однак, що Литія відправляється вечером і триває лише півтора години, а не як давніше цілу ніч, то Утреньі не береться, бо вона є ранішнім Богослуженням. По Псалмі 33-му слідує отпуст.

ОТПУСТ

Відпуст «*apologis*» - розв'язання, відпущення вірних під кінець Богослужби.²⁴² Велику Вечірню закінчує «великий відпуст»²⁴³ з деякою особливістю литійної відправи, а саме: літургійне благословення: «Благословення Господнє на вас, Його благодаттю й чоловіколюб'ям, завжди, сьогодні й повсякчас і на віки вічні.», яке з Божественної Літургії ввійшло до Вечірні. До літургійних реформ, тобто до XIV ст. був звичай, що після молитви *Благословення хліба* проказувано весь псалом 33, разом із його закінченням: Слава... І Нині... з потрійним Господи помилуй, і зверненням до священослужителя: «Благослови!». *Патріярх Філотей* скоротив цей псалом до 11 стиха з таким поясненням: «Коли братія мовить «Благословлю Господа...» священик із дияконом входять у святий олтар; братія ж проказує Пс. аж до: «не лишаються всякого блага...» Священик

із середини олтаря виголошує: «Благословення Господнє...» а тоді скидає священні ризи». ²⁴⁴

В Київській митрополії цю зміну вводить щойно Петро Могила в служебнику з 1629 року. Все ж таки давній звичай зберігся в нашій церкві ще до недавня. ²⁴⁵ Теперішній устав нормує цей обряд згідно з замітками *Філотей-Могили*: По скінченій молитві, хор співає: «Буди ім'я Господнє благословенне...», а священник входить із дияконом, священник царськими вратами, а диякон південними дияконськими дверми й стають перед св. трапезою. Після того хор співає Пс. 33: «Благословлю Господа...», аж до «не лишаться всякого блага». Після цього відчиняються царські врата, якщо вони не були вже відчинені, а священник благословить із царських врат нарід словами: «Благословення Господнє на вас...» хор: «Амінь». І починається Отпуст, завзивом диякона: Премудрість! ²⁴⁶

ВЛАСТИВИЙ ОТПУСТ

Спочатку розвитку Вечірні він безпосередньо випереджував молитву відпусту. Згодом поміж ті два літургійні елементи почали проникати нові, як то було з «Началом обичним». Заради участі цісаря в Богослужбі внесено рубрикальні замітки рукописів з IX сторіччя, ще й цю: «потім закріплюємо», - скріплюємо зміцнюємо - слов'янське: «утверждаємь, царів як звичайно й відпускаємо (нарід). Після того співали цареві «Многолітствіє» подібно як тепер церковній ієрархії на архиєрейській Бож. Літургії. Літургісти XIII ст. перетворюють це «утвердження» в літургійний возглас, вплітаючи в нього діалог служителя з учасниками відправи. Нарід: Благослови! Священник: Сий благословен... Тоді нарід просив «утвердження». «Утверди Боже віру католицьку во віки віків». Перед тим нарід просив закріплення правлячої влади й ієрархії, зараз просить закріплення церкви католицької. Священник завзивом: «Пресвятая Богородице, спаси нас...» звертає увагу народу в бік неба, щоб звеличити Преч. Богородицю. Нарід: «Чеснішую херувимів...». Слідую ще

раз величання Ісуса Христа кінцевим малим Славослов'ям, в якому визнається, що Ісус Христос є правдивим Богом, одноістотній Пресвятій Трійці. В молитві відпусту ще раз коротко зібране всенародне визнання віри.

Слов'яни спочатку приймали ці зміни беззастережно й дослівно. Наприклад, перекладаючи грецьке слово «Софія» - «Мудрість» пізніше однак уже вживають слова «Премудрість» для підкреслення, що йдеться не про людську, але *Божу Мудрість*. Грецьке «Сий благословен...» збагачено словом «Бог», а пізніше «наш» вкінці виразним зверненням до Христа. Московський служебник із 1647 року вніс ще й «препрославлен», що не відповідало первісній ідеї благословення. Подібно й «утвердження» не прийняли українські літургісти беззастережно. До грецького згадування «царів» московський служебник із 1609 року додав ще й «велику княжну й усю церковну ієрархію». *Петро Могила* в своїх виданнях це все усуває, а на їх місце вводить прохання про «закріплення православної віри». Московський служебник із 1658 року приймає цю формулу, залишаючи поминання царя й великого князя.²⁴⁷ Наші римські видання повертають «утвердженням» чисто літургійний характер, доповнюючи в дужках словом «католическую» як пояснення до «православную» Петра Могили.²⁴⁸

Молитва Відпусту, це неначе коротенький зміст цілої вечірньої відправи, включає три виразні частини: прославу, похвальну й покаянну. Дві перші є змінні, остання завжди однакова: «хай спасе й помилує як Чоловіколюбець». *Перша* прославляє Христа «правдивого Бога». Початкові слова змінюються відповідно до свята. В неділю звеличується Христа «воскреслого з мертвих», в інші свята згадується євангельську подію, чи таїнство нашого спасіння. В той спосіб тою різноманітністю звертають увагу слухачів на даний празник.

В *другій частині* є ще ширші можливості змін, залежні не лише від свята, але й від дня тижня й

поодиноких днів Минеї з її подвижниками богобойного життя, серед яких окреме місце займає Богородиця, спів-спасителька людського роду. Прикметниками «торжественний, або світлий» підкреслюється відповідний ступінь прослави даного святого. В дужках вклучене (єгоже єсть день) пригадує згадати заступника церкви й святого чергового дня.²⁴⁹

Розрізняємо три Відпусти: 1) Великий, 2) Малий, і 3) Середній.

Відпуст Великий: Свящ.: Премудрість, Хор: Благослови. Свящ.: Сий благословен..., Хор: Амінь. Утверди віру...» Свящ.: «Пресвятая Богородице...» Хор: Чеснішую...» Свящ.: Слава Тебі Христе...» Хор: «Слава... І Нині... «Господи, помилуй» 3 рази, «Благослови». Священик в Неділю: «Воскресий із мертвих...»

Відпуст Середній: Свящ.: Премудрість. Хор: Чеснішую...» Свящ.: «Слава... І Нині...» Господи, помилуй 3 рази, Благослови». Священик: «Христос істинний Бог...»

Відпуст Малий: Свящ.: Слава Тобі Христе...» Хор: «Слава... І Нині... Господи, помилуй 3 рази, благослови». Свящ.: «Христос істинний...».

Устав розрізняє Відпуст Малий і Великий. Великий узглядноє всі служби даного дня.

Малий не узглядноє служби Октоїхової. Відпуст Великий є завжди на Великій Вечірні, хоч може бути також у П'ятницю вечора, як каже устав, ради віддання гласа. Вечірню Повседневну закінчує Відпуст Середній, а на Малій Вечірні є Відпуст Малий.

Вечірня Посна в Неділю Вечора

Протягом Чотиридесятниці - Великого Посту. Вона має дещо відмінний вид. В першу чергу тут треба розрізнити Вечірню Посну в Неділю вечора й у інші буддні тижня. Субота й неділя Чотиридесятниці не мають посного характеру.

Вечірня Посна в Неділю має на «Господи Воззвах» 10 стихир, з того 4 стихирі покаєнні даного

гласа, три стихири з *Тріоди* й три стихири з *Минеї*, а якщо святий немає своєї служби, тоді з загальної служби. По «Благословен Бог наш...» священник у епітрахилі виходить перед царські врата й остається там під час співання Пс. 103, читаючи там молитви світильні, пізніше Ектенію Мирну, а після неї входить у святилище. На «Господи Воззвах» обкаджує все як звичайно при замкнених царських вратах. На «І Нині...» відчиняє царські врата й робить вхід, хоч це вечірня повсякденна. Деякі літургисти пояснюють його тим, що вхід є ради «великого прокімена», та воно не відповідає правді, бо в Цвітну Неділю немає великого прокімена, а вхід є. В Неділю Сиропусну, другу й четверту Чотиридесятниці є прокімен: «*Не отврати лица твоего...*». А в першу, третю й п'яту Чотиридесятниці є прокімен: «*Дал єси достояніє...*». Після прокімена замикаються царські врата, священник скидає фелон і лише в епітрахилі виходить перед царські врата й робить 3 поклони. У між часі хор співає «Сподоби, Господи...» слідує «Ектенія Просительна, Стихири на Стиховних, Нині отпущаєши, Трисвятоє», а по «Отче наш...» слідує «особливіші тропарі: Богородице Діво...», глибокий поклін, «Слава Хрестителю Христов...» поклін «І Нині...» Моліте о нас святії Апостоли». Поклін. «Під Твою милість...», «І Нині...», «Моліте о нас святії Апостоли», поклін. «Під Твою милість...» без поклону. 40 разів «Господи, помилуй...», які заступають «Ектенію Сугубу. Господи, Благослови». Священник: «Сий благословен...». Хор: Амінь. Молитва: «Царю небесний... Господи помилуй 3 рази, «Слава і Нині...», «Чеснішую Херувим... Іменем Господнім благослови, отче». «Молитвами святих...» Хор: Амінь. Молитва *Єфрема Сирина* з трьома глибокими поклонами й Відпуст Малий.

Вечірня Посна на Буднях крім Суботи

Вид тої вечірні подібний до Вечірні Посної в Неділю вечора, з тою різницею, що вона має два прокімени, бо є два чтення, одно з книги Битія, а друге з книги Притчей. При кінці вечірні є молитва «*Єфрема Сирина*»

з трьома глибокими поклонами, пізніше «Молитва Митаря» з 12 малими поклонами і ще раз ціла Молитва Єфрема Сирина. Слідує «Трисвятоє», так зване кінцеве посне «Отче наш...» 12 разів «Господи помилуй» і молитва «Всесвятая Троице» взята з кінця Обідниці. «Буди ім'я Господнє» 3 малі поклони, цілий Псалом 33, «Достойно єсть...» до половини й Відпуст Малий.

Є випадки, коли відправляється Вечірня зі Службою Божою, наприклад в Навечеріє Різдва Христового, Богоявлення, в Великий Живний Четвер і у Велику Суботу. Священик починає правити її в усіх ризах. Обкаджує все як на Божественній Літургії й починає возгласом: «Благословенно царство...» слідує «Прийдіте поклонімся...» й Пс. 103. Молитви Свительні їх священник відчитує при трапезі. Катізми немає. Господи воззвах... обкаджування, вход, Світе Тихий і багато чтеній. Священик читає тихо молитви... Премудрость. Мала Ектенія, возглас: «Яко свят єси Боже наш...» Єлици... Прокімен, Апостол, Євангелія, після того Божественна Літургія як звичайно. У нас до XIV століття не знали інших вечірніх Богослужб крім вечірні, а ті, які зараз маємо: Повечеріє, Полунощиця, Утрень, Часи відправлялися тільки по монастирях.

ЗАМІТКИ

1) Малу Вечірню береться перед заходом сонця в великі Господські і Богородичні Празники, за винятком Різдва й Богоявлення, а опісля своєчасно відправляється Велику Вечірню з Литією.

2) Літургію Св. Василія Великого з Вечірнею відправляється в Навечеріє Різдва й Богоявлення, а якщо випадуть в один із постних днів, а також у Великий Четвер і Велику Суботу.

3) Літургію Передшеосвячених Дарів береться в «алітургічні дні» (від Понеділка до П'ятниці включно) зараз однак тільки в Середи й П'ятниці Чотиридесятниці - Великого Посту.

ПРИМІТКИ

- 1) Poemata Moralia, Carmen X, v. 920 s; PG 37, 746 C.
- 2) Sermo contra Julianum, 2, 25; PG 35, 639 C.
- 3) Epistola 207 (year 375) 2, 2-4; PG 32, 762 A; 764 A-C.
- 4) Jungmann, J. A., S. J., Beitrage zur Geschichte der Gebestliturgie, Zeitschrift fur Katolische Theologie, 72, 1950, pg. 67.
- 5) Strauss Billerback, 11, 158.
- 6) Strom VII, 7; PG 9, 455 C.
- 7) cf. W. Telfer, The Origins of Christianity in Africa; Studia Partistica IV, Texte und Untersuchungen 79, pg. 512 - 527.
- 8) cf. Traditio Apostolica 35, Ed. B. Botto, Sources Chretiennes 11, 71.
- 9) De Virginitate 20; PG 28, 276.
- 10) Canones Athanasii, Ed. W. Riedel & W. E. Crum, London, Oxford, 1904, pg. 55. 64.
- 11) Epistola 107, Ad Laetam, 9 (A. D. 403) CSEL 55, 300.
- 12) Epistola 108 Epitaphium Sanctae Paulae, 20 (A. D. 403) CSEL 55, 335.
- 13) Epistola 22, Ad Eustachium, 37 (A. D. 394) CSEL 54, 201.
- 14) Epistola 130, Ad Demetriadem, 15 (A. D. 414) CSEL 56, 195.
- 15) Anthon Baumstark, Nocturna Laus, Typen fruhchristlichen Vigilienfeier, und ihr Fortleben vor allem in romischen und monastischen Ritus in Liturgiewissenschaftlichen Quellen und Forschungen. Heft 32, Munster, Westfalen, 1939, pg. 21-22.
- 16) Anthon Baumstark, ibd. pg. 27-32.
- 17) Anthon Baumstark, ibd. pg. 27-32.
- 18) Enchiridium Fontium Historiae Ecclesiasticae Antiquae, Kirch, C. S. J., Freiburg in Breisgau, 1941, 4-th Ed. Nr. 1.
- 19) Didache - Doctrina Duodecim Apostolorum, VIII, 2-3; Cf. P. Audet, La Didache. Instructions des Apotres, Paris 1958, 234 & 171 ss;
- 20) Strom. VII, 7; PG 9, 445 C.
- 21) De Oratione XXV; XXVI 1 - 3 (CC Series Latina 1, Turnbout, 1954, 272).
- 22) De Oratione XXV, 1 - 2 (CC Series Latina 1, Turnbout, 1954, 273).
- 23) De Jejuniis, XXVII, Ibd. 273.
- 24) Traditio Apostolica, 35 (Ed. Botte, B., Sources Chretiennes 11, 68. 71).

- 25) Ibd. 69 - 70.
- 26) Ibd. 71.
- 27) Ibd. ch. 33. 35 (pp. 68 - 69); cf. ch. 31 (pg. 66).
- 28) De Oratione Dominica, XXXIV; PL 4, 541.
- 29) Funk, F. X. Didascalia et Constitutiones Apostolorum (I, II) Paderborn, 1905, I. 540.
- 30) Acta Apostolorum. Homilia 26; PG 60, 202 -203.
- 31) Cassianus, De Institutis Coenobiorum, II, 3, 1 & III, 5 (Ed. Petschenig, CSEL, XVII, 1940).
- 32) Tertullianus, De Oratione 25, 1 - 3; Ed. CC Series Latina I, Turnhout, 1954, 272.
- 33) Cassianus, De Institut. Coenob. II, 5, 4 (Petschenig, pg. 22).
- 34) Cassianus, Ibd. II, 5, 4 (Petschenig, pg. 22).
- 35) Cassianus, Ibd. II, 5, 4 & 6, 1 (Petschenig, pg. 22 - 23; cf. II, 4, pg. 20).
- 36) Cassianus, De Institutis Coenobiorum, II, 7 (Petsch. 23 - 24).
- 37) Cassianus, Ibd. II, 5, 5 (Petsch. 22) cf. II, 11, 3, pg. 27.
- 38) Eusebius, Commentarium in Ps. 64, 10; (PG 23, 640 B. cf. In Ps. 91, PG 23, 1172 AB In Ps. 148, 8; PG 24, 49).
- 39) Eusebius, Commentarium in Ps. 91; PG 23, 1172 AB.
- 40) Epiphanius, Adversus Haereses, III, 23; PG 42, 829 A.
- 41) Joannes Chrysostomus, Catecheses Mystagogicae, 8, 17 - 18 (Ed. A. Wenger, Sources Chretiennes, 50, 256 - 257).
- 42) Joannes Chrysostomus, Commentarium in Ps. 118, 4 PG 55, 705.
- 43) Joannes Chrysostomus, Commentarium in I Ep. Ad Timotheum, Hom. 2, 6, 1; PG 62. 530.
- 44) Historia Religiosa XXX; PG 82, 1492 D - 1493 A.
- 45) Funk, P. X., Didascalia seu Constitutiones Apostolorum II, Paderborn, 1905 (171 - 172).
- 46) Aetheriae Sylviae Peregrinatio, 24 (H. Petre, Sources Chretiennes 21, 188 - 190).
- 47) Joannes Cassianus, De Institutis Coenobiorum, L. III, Ed. Petschenig, 38-41. 43.
- 48) Joannes Cassianus, De Institutis Coenobiorum, L. III, 6 (Ed. Petschenig, 41).
- 49) Joannes Cassianus, De Institutis Coenobiorum, L. III, 2 - 3 (Petsch. 34 - 38).
- 50) Eusebius, Commentarium in Psalmum 64, 10; PG 23, 640 B.
- 51) Epiphanius, Adversus Haereses, L. III, 23; Pg 42, 829 A.

- 52) Joannes Chrysostomus, *Commentarium in I Epistolam Ad Timotheum*, Homilia 6, 1; PG 52, 530.
- 53) Didascalia et Constitutiones Apostolorum, II, 59; Funk, F. (I & II) Paderborn, 1905, I. 171-173.
- 54) Tertullianus, *De Oratione* 25, 1 - 3; Ed. CC Series Latina I, Turnhout, 1954, 272.
- 55) Tertullianus, *Ibd.* 272.
- 56) Cassianus, *De Institutis Coenobiorum*, II, 7 (Petschenig, 23-24).
- 57) Cassianus, *Ibd.* II, 4 (Petschenig, CSEL, XVII, 20).
- 58) Cassianus, *Ibd.* II, 5 (Petschenig, 22).
- 59) Cassianus, *Ibd.* III, 2 (Petschenig, 34).
- 60) Aetheriae Sylviae Peregrinatio, 24 (H. Petre, *Sources Chretiennes* 21, 188 - 190).
- 61) Constitutiones Apostolorum, Liber II, caput 59.
- 62) Constitutiones Apostolorum, Liber VIII, caput 35-36.
- 63) Geyer, P., *Itinera Heirosolymitana saeculi IV-VIII*, CSEL, Col. XXXIX, 38-108, Wien; Gammurini, *Peregrinatio Aetheriae Sylviae ad loca sancta*, Roma, 1887-1888; Bludan, a., *Die Pilgerreise der Aetheria*, Paderborn, 1927.
- 64) о. Головацький Р., ЧСВВ, Пояснення Вечірні, Рим. 1968-1969, ст. 2.
- 65) о. Головацький Р., ЧСВВ, там само, ст. 2.
- 66) Joannes Chrysostomus, *Commentarium In Psalm. 140*, 1; PG 55, 427; In Tim. 2, 6, 11. Homilia, PG 62, 530.
- 67) Epiphanius, *Adversus Haereses*, III, 23; PG 42, 829 A.
- 68) Constitutiones Apostolorum, VIII, 35; Funk, F. X. I, 544-546.
- 69) Epiphanius, *Adversus Haereses*, III, 23; PG 42, 829 A.
- 70) Aetheriae Sylviae Peregrinatio, *Sources Chretiennes* 21, 190.
- 71) Gregorius Nissenus, *De Vita Marinae*; PG 46, 981.
- 72) St. Basilius Magnus, *De Spiritu Sancto* 29, 73; PG 32, 20; Gregorius Nyssenus.
- 73) Hippolitus, *Traditio Apostolica* 25, Ed. Botte, Munster, 1963 pg. 64. *De Vita Marinae*; PG 46, 985 D.
- 74) cf. Pinelli, J. *Vestigii del lucenari a Occident*, in *Liturgica Mentserrat*, 1956, 91-149.
- 75) о. Головацький Родіон, ЧСВВ, Пояснення Вечірні, Рим. 1968-1969, ст. 3-5.
- 76) Constitutiones Apostolorum, VIII, 34, 6; Funk F. X., I, 541.
- 77) St. Basilius Magnus, *Interrog.* 37; PG 31, 1015-1016.
- 78) St. Athanasius, *De virginitate* (Ed. Von der Goltz, *Texte und Untersuchungen*, 29, Heft 2, Leipzig, 1903, pg. 51.

- 79) Joannes Chrysostomus, Catecheses Baptismales (Ed. S. Wenger, SC 50,257).
- 80) Joannes Chrysostomus, Homilia In Psalmum 140, 1; PG 55, 427-441.
- 81) Joannes Chrysostomus, Homilia In Psalmum 140, 1; PG 55, 427.
- 82) Ordo Celebrationis, Romae 1944, pg. 24, Nr. 54.
- 83) Молебна книга, видана в Києві, 1699р. ст. 15.
- 84) Скабаллановичь, «Толковий Типикон» В. II. ст.57.
- 85) Служебник, Лейтоургікон си єсть Служебник, вид. Вильно 1691, Чин Вечерни Великія, ст. 65.
- 86) Ordo Celebrationis, Romae 1944, pg. 25, Nr. 54.
- 87) о. Головацький Родіон, Пояснення Вечірні, ст. 12.
- 88) о. Головацький Родіон, Пояснення Вечірні, ст. 12.
- 89) Ordo Celebrationis, Romae 1944, pg. 24, Nr. 54.
- 90) Ordo Celebrationis, Romae 1944, pg. 23, Nr. 53.
- 91) о. Головацький Родіон, Пояснення Вечірні, Рим 1968-1969, ст. 14.
- 92) Hammann A., «La preghiera - I primi tre secoli», Roma 1967, pg. 156.
- 93) cf. Hammann, O. F. M., «La preghiera» II, I primi tre secoli. Traduzione di M. G. Mara. Desclee & C. Editori, Roma - New York, 1967, pg. 317. Це славослов'я закінчує молитву, написану в фаюмському папірусі, початок IV ст.
- 94) Сліди антифон. виконання Пс. 103 в книгах Київської Митрополії, в Часослові, виданому в Кракові 1491 р. В перемиському Типіконі о. Якова Досковського з 1853 р. ст. 272. В російській церкві цей звичай зберігся й досі. Пс. 103 в цілості співали по монастирях, по парафіяльних церквах лише вибрані стихи (Maltzew, A. Liturgikon, 1902, pg. 14).
- 95) cf. Raccone, R. A., - S. Basilio di Cesarea - Omelie sui salmi - Ed. Paoline, Ancona, 1965, pg. 38.
- 96) Christo nella mia vita, pg. 113; Compare St. Basil Gr. Sermon IV, 3.
- 97) Hammann, JFM, «La preghiera», pg. 284; cf. Skaballa nowych, M., «Tolkowyj Typikon» Vol. I, pg. 22s; 148s; 241; 380s; 436s; Vol. II, pg. 70-72; 74s; 162.
- 98) гл. Служебник, Вильно 1693б ст. 65 л. 67, там уже є всі теперішні молитви, хоч із деякими мовними й стильстичними різницями.

- 99) Це молитва 1-го Антифона, а разом і Великої Ектенії, на що вказує її возглас: «Яко подобаєт Тобі...». Вона займала різні місця - іноді після Пс. 103, після катізми, а навіть після Пс. 140.
- 100) Didache - Doctrina Duodecim Apostolorum, 8, 3; 9, 3.
- 101) Constitutiones Apostolorum, 7, 47; 8, 12.
- 102) Слава: Рм 11, 36; 16, 27; 2 Кор 1, 20; 1 Тим 1, 17; 2 Тим 4, 18; Флп 2, 11; 4, 20; Гал 1, 5; 1 Птр 3, 18; Лкр 1, 6; 5, 13; 19, 1; Держава - Царство: Пс 42, 2; Дан 6, 26; 7, 27; 1 Птр 4, 14; Юди 3, 25; Одкр 5, 13; 7, 12; 12, 10; 19, 1. Подібні возгласи мають також Молитви 4-а і 5-а, бо вони належали колись до Великої Ектенії.
- 103) Пс. 24, 5, 45, 2; 47, 15; 61, 7; 91, 16; 94, 3; Іс 37, 16; «Бог наш» Добрий: Пс 8, 1, 9; 71, 17; 102, 1; 112, 2; Йов 1, 21; Дан 2, 20; 3, 52с.61; Єз 3, 12. Милосердний: Пс 102, 8; 114, 5; 144, 8; Вих 34, 6; Йоїл 2, 13; Як 5, 11. Якому подобає: Пс 103, 31; 1 Хрон 29, 11; Євр 13, 21.
- 104) Так само як під Бог наш і Добрий.
- 105) гл. Скабаллановичь, М. «Толковый Типикон, Объяснительное изложение Типикона съ историческим введением, Выпуск II, Киев, 1913, ст. 91.
- 106) cf. Basiliius M. Ep. 261, 2; PG 32, 960; PG 32, 1100 B.
- 107) Ст. Запов., Пс. 4, 2; 6, 3; 9, 14; 25, 6; 50, 3; 68, 17; Нем. 13, 22; 9, 31с; Іс 63, 7. 15 - Нов Запов. Мт. 9, 27; 15, 22; 17, 14; 20, 30; Мк 10, 47; Лк 16, 24; 17, 13; 18, 38с і багато інших.
- 108) гл. Скабаллановичь, Толк. Типик. В. II, ст. 102с.
- 109) Ordo Celebrationis, Romae 1944, pg. 12s. Nr. 31.
- 110) Никольський, Константин, Посobie кь изучению Устава Богослужения Православной Церкви, Изданіє шестое, С - Петербургь, 1900, ст. 194с.
- 111) St. Basiliius Magnus, Homilia In Psalmum 1, 4.
- 112) Cf. Tardo, L., «L'antica melurgia bizantina», nell'interpretazione della scuola monastica di Grottaferata. Scuola Tip. Italo Orientale «S. Nilo, Grottaferrata MCMXXXVIII, pg. 2s».
- 113) Krumbacher, K., Geschichte der byzantinischen Literatur, Band II, pg. 512.

- 114) Св. Климент, Педаг. II. 4.
- 115) З грецька «гіпопсаллейн», або «hipakouein» підспівувати, звідси «гіпопсальма», або «гіпакой»
cf. Tardo, L., «L'antica mel. bizant», pg. 9s nr. 4.
- 116) St. Joannes Chrysostomus, Homilia In Psalmum 17.
- 117) Cf. Tardo, L., «L'antica melurgia bizantina», pg. 12 -13.
- 118) Скабаллановичь, Толковый Типикон, В. I, ст. 169 - 172.
- 119) cf. Pitra, J. B., Juris Ecclesiastici Graecorum Historia & Monum. T. I. 1864, pg. 220.
- 120) В Київському Евхол. з XVI ст. 1-у Катізму брали підчас походу 1 вересня, з прип. «Заступи мя Госп. заступи мя» 2-го Ант. «Молитвами Богор. спаси нас». до 3-го: «Услиши ни Боже. спас. наш, упованіє концев земли». (гл. Марусин, «Чин святительських служб» ст. 7 - 8.
- 121) гл. Никольский, К., Пособіє кь изучен. Устава Богослуженія ст. 199.
- 122) Скабаллановичь, М., Толков. Типикон, В. I, ст. 403с; В. II. ст. 104 - 106.
- 123) Вплив музики на слухачів: гл. Рудницький А. Українська музика, історично - критичний огляд, Вид. «Дніпрова Хвиля», Мюнхен, 1963, ст. 61; cf. Juliette Avin, «Musica come terapia», pg. 15, 17.
«Музична чутливість це приємна реакція на звуки. Сьогодні музичний досвід має велике значення в розвтові дітей, а головню недорозвинених».
- 124) Constutiones Apostolorum, VII, 1.
- 125) cf. Bibliorum Sacrorum Juxta Vulgatam Clementinam Nova Editio, Typis Vaticanis, 1929. MT. 6, 11 pg. 933.
- 126) Симеон Солунський, Божественна Молитва, гл. 332.
- 127) Castro, J., Methodus in Prologo, p. XVI; Скабаллановичь, М., Толковый Типикон, В. II., ст. 114 - 115.
- 128) St. Basilius Magnus, Homilia In Psalmum 1, 3.
- 129) St. Cyprianus, Epistola 34, 39.
- 130) cf. Tardo, L., La melurgia bizantina, pp. 5, 7, 14s, 17s.
- 131) St. Joannes Damascenus, Espositio Fidei, IV, 23.
- 132) cf. Tardo, L., La melurgia bizantina, pp. 38 - 39.
- 133) Castro, J., Methodus in Prologo, pp. 7 - 8; p. 49, nr. 1.
- 134) Castro, J., Methodus in Prologo, P. XVII, pp. 2, 5 - 6, 9 - 10, n. 1, 35, 48 - 49.

- 135) Ordo Celebrationis, Romae 1944, pg. 18, Nr. 39.
- 136) Eusebius, Historia Ecclesiae, V. 28, 5c.
- 137) Eusebius, Historia Ecclesiae, VII, 30, 10.
- 138) Hammann, La preghiera, pp. 291s; cf. Tardo, L'antica melurgia, pg. 24s, 27s, 32 - 35, 39; Alard, St. Basilus Magnus, New York, 1968, pg. 120, gn. 24.
Скабаллановичь, М., Толковый Типикон, В. I. ст. 330, 338, 404.
- 139) Скабаллановичь, цит. тв. В. I., ст. 174, 379, 404, 417; В. II, ст. 119с. cf. Castro, J., Methodus, in Prologo pp. 11 - 12.
- 140) Молебна Книга, ст. 4 лиц; пор. ст. 4 об. і 3 об.
- 141) Симеон Солунський, Про Божу Молитву, гл.332.
- 142) Досковський Я., Перемиський Типикон, 1852, ст. 13: «оба лики вкупі». Дольницький І., Підручник Церимоній, 1907, ст. 10: «коли оба лики зійшлися на середину».
- 143) Львівський Синод (1891), Додаток: Про вечірню.
- 144) Ordo Celebrationis, Romae 1944, pg. 18, Nr. 40.
- 145) Ibid. pg. 18, Nr. 39.
- 146) Симеон Солунський, Про Божу Молитву, глава 347.
- 147) Aetheriae Sylviae, Peregrinatio chapt. 24 (H. Petre, Sources Chretiennes 21, 188 ss).
- 148) Скабаллановичь, М., Толковый Типикон, В. II. ст. 128 - 130.
- 149) Симеон Солунський, Про Божу Молитву, глава 333.
- 150) гл. Митрополит Іпатій Потій, «Антиризис» (староукраїнський текст з 1599 р., польський з 1600 р. твердить, що всі священики даної місцевости повинні «на входи до соборное церкви завжди приходити»). «Руская Істор. Библиотека» т. XIX, кол. 229.
- 151) Київський Служебник (1693) ст. 67; Молебна Книга (1699), ст. 15с. 14. гл. Булгаков, «Настольна книга для свящ. - Церковнослужителей», Изданіе Второе, Харков, 1900, ст. 766, нт. 19-21.
- 152) Булгаков, «Настоятельна книга для свящ. - церковно-служителей», Изданіе второе, Харков, 1900, ст. 766, нт. 151.

- 153) Скабаллановичь, М., Толковый Типикон, В. II. ст. 151.
- 154) Типікон 1852 ст. 14: «Вечер і утро і полудне». Львівський Синод (1891), ані Типік о. Дольницького (1900) не мають. Типік (1903) має молитву «Благий чоловіколюбче...»
- 155) St. Joannes Chrysostomus; PG 62, 363.
- 156) St. Augustinus; PL 36, 14.
- 157) Cf. Tardo, L., L'antica melurgia bizantina, p. 46.
- 158) Cf. Castro, J., Methodus, pp. 14, 22.
- 159) Пор. Львівський Часослов з 1857 р., ст.166.
- 160) St. Basilius Magnus; PG 3, (1839) col. 68.
- 161) гл. Скабаллановичь, М., Толковый Типикон, И. I., 58Б В. II.134; Simeon of Solun, De Divina Oratione, cap. 336; PG 155, 535-670.
- 162) Hammann, A., La preghiera, cap. 31; Constitutiones Apostolicae VII, 48-49.
- 163) Mateos, J., L'Office du Soir, Extrait de la «Revue du Clerge African».Jan. 1964, pg. 10. Hamman, A., La preghiera, pg. 292; Orogion, Romae 1937, pg. 225; Akoloutia tou esperinou kai tou orfou, Romae, 1950, pg.15.
- 164) Cf. Castro, J., Methodus, pp. 17, 23.
- 165) St. Joannes Chrysostomus, Homilia In Psalmum 41.
- 166) гл. Скабаллановичь, М., Толковый Типикон, В. I., ст.5Б В. II, ст.140-143. о. Марусин, М., Божественна Літургія, ст.58.
- 167) Симеон Солунський, Про Божу Молитву, гл.337.
- 168) St. Joannes Chrysostomus, Homilia In Acta Apost. cp. 19; 4.
- 169) Hom. in Epis. ad Colossenses, cap. 3;
- 170) Homilia In Epistol. 2. ad Thessalonicenses, cap. 3.
- 171) гл. Скабаллановичь, М., Толковый Типикон, В. II, ст. 138с.
- 172) Ordo Celebrationis, Romae 1944, pg. 15, Nr. 34.
- 173) о. Марусин, М., Божественна Літургія, ст. 17; Вселенський Собор Ватиканський II. Діяння і постанови, Т. I.: «Боже об'явлення Духовенство і миряни - Виховання», Вид. ОО. Василіяни, Рим, 1966, Ч. 4, ст.145.
- 174) St. Ambrosius, Epistola 20, ad Marcellam; (20, 23).
- 175) гл. Скабаллановичь, М., Толковый Типикон, В. I.,

- ст. 177 - 179, 182, 237, 241. Літургічні завваги
Верх. Архієпископа, в Благовіснику (1967, кн. 3-4, ст. 269).
- 176) Joannou, Fonti, Fasc. IX, t. II, Romae, 1963, pg. 75;
Hamman, A., La preghiera, pg. 197-198.
- 177) Вселенський Собор Ватиканський II, Т. II. «Про св. літургію». ст. 76с. 79с.
- 178) Назва «Ектенія Сугубая» виступає лише в повсякденній Утрени (гл. Часослов ст. 133).
Літургісти назагал визнають невластивість тої звигл. о. Соловій, М., Бож. Літ. ст. 271; cf. Le Typique Liturgique de St. Sabas. Edition Slav du St. Synode Moscou, 1906. Essai de synthese par une moniale O. S. B. a l'usage manoscrit, pg. 48. n. 16.
- 179) гл. Горбач О., Три церковнослов'янські тексти, подає: Ісидорів Служебник, ст. 51-55; Фільотеїв Діятаксіс, ст. 94с, Літургіярій Слов'янський, ст. 130с; о. Марусин М., Божественна Літургія, ст. 19-20.
- 180) гл. Скабаллановичь, М., Толковый Типикон, В. II. ст. 152-155; Про обов'язок уживання слова «православний», гл. Благовісник (1967) кн. 3-4, ст. 270-273.
- 181) Hammann, A., La preghiera, p. 293.
- 182) Cf. Castro, J., «Methodus», pg. 25.
- 183) Апостольські Постанови, гл. VII, 49.
- 184) гл. Симеон Солунський, Про Божественну Молитву, гл. 348. Орологіон то меґа, Рим 1876: «Мета де та Прокімена, леґа тен Евхен таутен».
- 185) Le Typique Liturgique de Saint Sabas, pg. 43. n. 8.
- 186) Великий Часослов, ст. 278-279.
- 187) Василиянські Церковні Напиви, ст. 66-67.
- 188) гл. Скабаллановичь, М., Толковый Типикон, В., ст. 148, 155, 381; В; ст. 74-75, 159-163.
- 189) Ordo Celebrationis, Romae 1944, pg. 16, Nr. 35.
- 190) Етерія Сильвія, Проща, глави: 25, 27, 32-34.
- 191) Cassianus, De Institututis Coenobiorum, III, 8 (Ed. Petsch enig, XSEL, XVII, 1940).
- 192) Гомілія походить з IV ст., як свідчать:
Апостольське Передання, гл. 35, Апостольські Постанови, гл. VII, поручаючи нічні чування.

- 193) Hammann, A., *La preghiera*, pg. 239; of 308-309, 324.
- 194) Климент Александрийський, *Стромата*, книга VII.
- 195) Origen, *Про Молитву*, 12, 2.
- 196) Joannes Chrysostomus, *Homilia* 4, In. Isaiam.
- 196) Вид. Литії 1 вересня, гл. о. Марусин, Чин Святительських Служб, ст. 71-74. пор. 55-57; Скабаллановичь, М., *Толковый Типикон*, В. I. 162, 391-393; В. II, 165-166.
- 197) Скабаллановичь, М., *Толковый Типикон*, В. II. 166-168.
- 198) *Ordo Celebrationis, Romae* 1944, pg. 25s. Nr. 57.
- 199) Великий Часослов, Рим 1950 р., ст. 286.
- 200) *Ordo Celebrationis, Romae* 1944, pg. 18s, Nr. 40.
- 201) *Ordo Celebrationis, Romae* 1944, pg. 25, Nr. 57.
- 202) Cf. Castro, J., *Methodus*, pp. 13-14, 21.
- 203) Cf. Castro, J., *Methodus*, pp. 13-14, 21s.
- 204) гл. о. Дольницький, Іс., *Типікь*. ст. 14; Львівський Синод, Додаток XXXVI; Булгаковъ, *Насольная книга*, ст. 769, нотка 32.
- 205) Скабаллановичь, М., *Толковый Типикон*, В. II. ст. 171; Пор. св. Григорий Ниссыйський; «Похвальне слово в честь св. Василя Великого»; переклад о. Г. Федіяка, ЧСВВ, В-во ОО. Василян у ЗСА. Нью Йорк. ст. 13.
- 206) Скабаллановичь, М., *Толковый Типикон*, В. II. ст. 171-172.
- 207) *Didache - Doctrina Duodecim Apostolorum*, 8, 3; 9, 3. *Constutiones Apostolorum*, 7, 47; 8, 12.
- 208) 19. cf. Castellino, G., *Libro dei Salmi*, pg. 464-467.
- 209) Скабаллановичь, М., *Толковый Типикон*, В. II. ст. 175.
- 210) *Ordo Celebrationis, Romae* 1944, pg. 25s, Nr. 57.
- 211) о. Дольницькому це виглядало самозрозумілим, що він пропустив це мовчанкою, гл. Підручник церемоній, ст. 15-16.
- 212) Симеон Солунський, *Про Божу Молитву*, гл.341.
- 213) Симеон Солунський, *Про Божу Молитву*, гл.341.
- 214) Скабаллановичь, «Толковый Типикон», В. II, ст. 176-178
- 215) Великий Часослов, Рим 1950, ст. 660.
- 216) 3 St. Ireneus, *Contra Haereses*, III, 10, 5
- 217) Hammann, A., *La preghiera*, pg. 136

-
- 218) Constitutiones Apostolicae, VII, 48
219) cf. Castro, J., Methodus, pg. 25
220) о. Дольницький, Іс., Гласописець или Напівник церковный, 1894, ст. 145
221) о. Соловій, М., ЧСВВ, Божественна Літургія, Рим 1964, ст. 415
222) Hammann, A., La preghiera, pg. 7
223) Tertullianus, De Oratione, 200-206
224) Hammann, A., La preghiera, pg. 18; A prayer of thanksgiving after the Holy Commun. which characterises the union of the Our Father with the synagogal Glorification; Подяку складаємо Тобі, Отче наш, за життя й за розуміння, які Ти нам об'явив через Ісуса, Твого слугу. Слава Тобі на віки (там же ст. 21).
225) Didache-Doctrina duodecim Apostolorum; 8, 2; 9, 2.3; 10, 2.4.
226) З Заява віри неофітів в Літургії: Апостольське передання св. Іполита: «В Бога Отця всемогутнього. Хто приймає, нехай каже: Амінь! І в Господа Ісуса, і в Св. Духа, і в Церкву. І нехай каже: Амінь! (глава 23).
227) cf. Rev. M. J. Lubachivsky, Liturgy, pg. 80-82
228) Castro, J., Methodus, pg. 25
229) Дмитрієвський, А., Богосл. страстной и пасхальной седмиц, ст. 398 Скабаллановичь; пояснення «тропарі Толк. Типикон, В. I, 366
Tardo, L., Melurgia bizantina, pg. 39.
230) Скабаллановичь, А., Толк. Типик. В. II, 183 с; гл. Hammel Patrick, j., Introduzione ai Padri, Ediz. Ares-Milano, 1969; pg. 165; Григорій Нисс. Похвальне слово в день Св. Василя В (переклад о. Фединяка) ЧСВВ, Вид. оо. Василян, ЗДА Нью Йорк 1968, ст. 12-13.
231) о. Дольницький, І., Типікь., ст., 84. 87.
232) Грецькі Типікони 3-5 хлібів; слов'янські 5-4, гл. Київський Служебник. 1693 р. ст. 69; Типікон, 1852 - 5 хлібів пшеницю напроти хлібів 17 ст.
233) П. Могила в служебнику з 1629 р. щоб свящ. за чергою все поблагословив.
234) Ordo Celebrationis, Romae 1944, pg. 25s; Nr. 57
235) Скабаллановичь, А., Толковый Типикон, В. II, ст. 192 с.

- 236) Апостольські Передання, гл. 36.
- 237) Hammann, A., *La preghiera*, pp 268; cf. 284s.
- 238) Документальне підтвердження приявности Пс. 33 на Літургії перших сторіч (III-IV) знаходимо в: *Constitutiones Apostolicae*, VIII, 13.
- 239) Складовими частинами того обряду були: псалом, завзив диякона й кінцеве благословення: *Constitutiones Apostolicae*, VII, 48-49.
- 240) Hammann, A., *La preghiera*, pp. 285s, 308.
- 241) Св. Василій уживав Септуагінти в якому єврейське «венагару» просвітлитися походить від «негараг» - світло - день, тобто час поміж двома ночами. Cf. Castellino, G., *Libro dei Salmi*, pg. 392, N.6.
- 242) Mateos, j., *Le Typicon* P. II, pg. 77, n. 3.
- 243) Великий - в неділі й великі свята; середній, на повсякденній відправі; малий - на малій відправі, як Мала Вечірня: о. Дольницький, I, *Типік*, ст. 18, 21, 22.
- 244) гл. Горбач, О., Три церковнослов'янські тексти, ст. 103.
- 245) о. Марусин, М., *Божественна Літургія*, ст. 62; пор. *Типікон* з 1852, ст. 18; і *Типікон* з 1903, ст. 29.
- 246) *Ordo Celebrationis. Romae*, 1944, pg. 27, Nr. 59
- 247) Скабаллановичь, А., *Толковый Типикон*, В. I, ст. 382; В. II, ст. 319 с.
- 248) Вечірня й Утреня, *Василіянське Видання*, Жовква, 1937. ст. 19.
- 249) о. Дольницький, I., *Віддання празника в неділю: замётка: «Можноби приложити и поминаніе Празничное, аще Празник есть Богор. обаче глаголоти еяже Успенія (Рождества, Входа в храмы) праздник отдаем»* (Типік., ст. 118) заввага 1).

Зміст

Перші згадки про нічні Богослужби.....	3
Приватні нічні молитви в Св. Письмі.....	4
Давні й пізніші нічні молитви в Жидів.....	7
Найстарше нічне (всеночне) чужання в християн.....	8
1. Приватні молитви давніх християн.....	10
Канонічні часи - їхній розвиток.....	13
2. Правило єгипетських монахів.....	13
3. Церковна Богослужба.....	14
4. Традиція монастирсько - міська.....	18
НАЧЕРК ЦЕРКОВНИХ БОГОСЛУЖБ.....	22
Вечірня.....	22
Історичний розвиток вечірні.....	22
Вечірня й утрєня в церквах.....	22
Катедральне Богослуження.....	27
Вечірня на українських землях.....	31
Дух вечірнього Богослуження.....	32
Перша частина Вечірні.....	34
Вступні обряди.....	34
Нинішня Вечірня.....	39
Начерк Великої Вечірні з Литією.....	40
Символіка.....	41
Слідує Псалом 103.....	42
Псалом 103.....	44
Вечірні - Світільні молитви.....	49
Ектенія Велика - мирна.....	52
Ектенія Мирна.....	54
Катізми.....	56
Символіка початку Вечірні з Литією.....	59
Велика Вечірня без Всенощного - Литії.....	61
Мала Ектенія.....	64
Друга частина Вечірні.....	65
Псалом 140 - «Господи Воззвах».....	66
Псалом 140 - Псалом Давида.....	66
Псалом 141.....	67
Псалом 129 - Молитва каятника.....	67
Київський напів.....	71
Кадження.....	73
Стихири.....	74

Характеристика стихир	77
Які стихир беруться на «Господи Воззвах?»	78
Вхід із супровідними піснями	81
Обряд Входу	81
Молитва Входу	85
Вечірні пісні - Гимни	86
Догмати	86
Світе Тихий	87
Паремія - Чтеніє	95
Ектенії	98
Ектенія Сугуба	98
«Сподоби Господи»	100
Ектенія Просительна	102
Третя частина Вечірні	106
1. Литія - цілонічне чування	106
Литійні стихир	110
Литійні молитви	112
Стихир на Стиховні	118
Заключні моління	120
Пісня Симеона	120
Трисвяте й Отче Наш	121
Тропарі	122
Як треба брати тропарі?	124
На Вечірні з Литією - Всенощним	124
Благословення Хлібів	127
Псалом 33	130
Полиелей, або Многомилостиве	131
Отпуст	132
Властивий Отпуст	133
Вечірня Посна в неділю вечора	135
Вечірня Посна на буднях крім суботи	136
Замітки	137
Примітки	138
Зміст	150

